

Iš archyvų

Laura LIUTKUTĖ

„Vargo paukščiai“: Suvalkų krašto lietuvių priverstinis perkėlimas į Lietuvą 1941 m.

Suvalkų kraštas, tarpukariu priklausęs Lenkijai, prasidėjus karui buvo prijungtas prie Rytprūsių teritorijos ir tapo nacistinės Vokietijos dalimi. 1941 m. sausio 10 d. Vokietijos ir SSRS sutarimas dėl Vokietijos piliečių ir vokiečių tautybės asmenų perkėlimo iš Lietuvos SSR į Vokietiją ir lietuvių, rusų ir baltarusių tautybės asmenų perkėlimo iš Vokietijos (buvusių Klaipėdos ir Suvalkų apskričių) į Lietuvos SSR¹ priverstė iš savo namų į Lietuvą išsikelti daugiau nei 14 700² Suvalkų krašto lietuvių, rusų, baltarusių kilmės asmenų.

Šis sprendimas visam laikui pakeitė perkeltųjų asmenų gyvenimus. Be sveikatos problemų, kurias sukėlė badas ir didelis stresas, perkeltieji asmenys susidūrė ir su psichologinėmis traumomis, suformavusiomis jų vertybes ir požiūrį į gyvenimą. Pasak jo: *Prisimenu tai, ką teko išverti, bet nusi-raminu galvodamas, kad kiekvienam žmogui tenka gyvenime nugalėti nesėkmes. Kartais naudinga pavargti. Tačiau mus nuskriaudė per žiauriai...*³

Nacistinei Vokietijai pradėjus sutartį vykdyti buvo skelbiamas, kad perkėlimas vyksta pagal gyventojų norus. Kiekvienas galėjo pasirinkti, ar važiuoti, ar ne, tačiau, kaip

pasakoja B. Žiemienė, *buvo grasinama, kad tie, kurie nesikels, bus sušaudyti arba išvežti kur toli be jokio turto badui į Lenkijos gilumą. Ir tada žmonės rašėsi į savo eilę. Buvo sudaryti lietuvių, gyvenusių Punsko–Seinų krašte, sąrašai ir nurodyta išsikelti per keletą dienų⁴. Dažniausiai iškeliama buvo tie, kurie turėjo nemažus ūkius. Tokį planą įgyvendino, kad atsikeltų vokiečių kilmės asmenys. Daugelis apklaustųjų teigia, kad keliamos buvo tik lietuvių šeimos: jei buvo susituokęs su lenku – nekeldavo.*

Vytautas S. pasakoja, kaip šis procesas vyko: *Viskas buvo labai greitai. Tėtis buvo pakviestas į Seinus. Kai grįžo pasakė, kad turim išvažiuoti gyventi kitur – į Lietuvą. „Kodėl?“ „Toks nurodymas.“⁵ Pasiimti žmonės galėjo keletą gyvulių, o daiktų tik tiek, kiek tilpo į vieną vežimą. Reikia nepamiršti, kad į tą vežimą turėjo susėsti ir visi šeimos nariai, o dauguma perkeliamaųjų šeimų buvo jaunos ir turėjo mažų vaikų⁶. Visas turtas liko Lenkijoje, jo žmonės jau niekada nebeatgavo, o žadėtas puikus materialinis aprūpinimas naujajame krašte labai greitai buvo pamirštas.*

Daugumą perkeltųjų šeimų iš pradžių atvežė į Lazdijus, kur buvo paskirstymo punk-

tas. Iš ten žmones jau vežė į buvusius vokiečių ūkius. Didžioji dalis Suvalkų krašto lietuvių buvo perkelti į Marijampolės apskritį. Atvykėliai dažniausiai rasdavo tuščius ūkius: *Atvykę išvydom tik tuščius namus. Tušti tušti. Kluonas irgi tuščias. Tik šuo pririštas prie tvarto: didelis ir baisiai piktas*⁷. Atsitikdavo ir taip, kad paskirtus ūkius būdavo užėmę raudonosios armijos daliniai⁸.

Asmenims, perkeltiems į Lietuvos TSR, teko susidurti ne tik su materialiniais sunkumais. Jie patyrė didžiulį moralinį psichologinį diskomfortą: ypač sunkiai pritaupo mokykloje vaikai, nes iki tol lankė lenkiškas mokyklas. Priešišškai nusiteikę juos, kaip atėjūnus, sutiko vietos gyventojai. Net ir sovietiniai pareigūnai į atvykėlius žiūrėjo nepalankiai. Labiausiai naujakuriais nepatenkinti buvo mažžemiai – vokiečių ūkius perduodavo ne jiems, o atvykėliams⁹. *Vietiniai žmonės iš mūsų juokėsi, nesuprato, ko mes čia atėjome. Gal mes benamiai kokie ar bepročiai? Bet kiti suprato, kad yra karo metas ir kad žmonės maišomi ir išvežiojami, vokiečiai imami į Vokietiją, o į jų ūkius įkeliami lietuviai*¹⁰. Daugelis Lietuvos lietuvių perkeltuosius Suvalkų krašto asmenis laikė lenkais, nepripažino jų ir ižeidinėjo: *Kai tėtė mirė Meteliuose, vietiniai gyventojai pasakė, kad lenkas užteršė kapines*¹¹.

„Viskas lieka man“

1941 m. birželį vokiečiams okupavus Lietuvą nuspręsta grąžinti iškeltuosius vokiečius, tad reikėjo išlaisvinti jų apgyvendintus ūkius, kuriuos sovietinė valdžia padalijo lietuviams, atkeltiems iš Suvalkų krašto¹². Taip daugeliui lietuvių teko antrą kartą patirti priverstinę migraciją ir vėl išsikelti. Tik šįkart į Vilniaus kraštą, kuriame siautėjo priešišškai nusiteikę lenkų Armijos krajojvos būriai. Turėjo išsikelti palikę visą turtą ir užaugintą derlių. Okupacinė vokiečių valdžia po 1941 m. nepanaikino sovietinio turto nacionalizavimo. Ir

Lietuvos gyventojams, ir pagal 1941 m. sausio 10 d. susitarimą visiems perkeltiesiems asmenims buvo suteiktas laikinas turto „valdytojų“ statusas. Vokiečių repatriantų ūkių turtas buvo surašytas prie jo prijungiant perkeltoto atsivežtą turtą ir paliktas valdytojui saugoti iki atskiro nurodymo¹³. Tai patvirtina Vytautas S.: *Dokumentas, kurį atvežė seniūnas, įpareigojo gyventi komendanto sąlygomis – saugoti turtą – kilnojamą ir nekilnojamą – iki kol atsiras kitas šeimininkas*¹⁴.

Išvykdami vokiečių ūkių šeimininkai kiekvienam šeimos nariui turėjo teisę pasiimti po 15 kg maisto produktų, 1 karvę, 1 kiaulę, 5 vištas ir namų apyvokos daiktus, jei visa tai jie buvo atsigabėję iš Suvalkų krašto arba įsigiję vietoje. Visa kita pagal „valdytojo“ statusą turėjo likti atvykstančiam vokiečiui¹⁵. Apie tokį šeimos turto nusavinimą pasakoja Vytautas S.: *Lapkričio mėn. Milkaraitis pakvietė atsisikaityti už darbą: gavome 1 cnt miežių, 1 cnt kviečių [...] Tėtis pasakė, kad mes iš Lenkijos atsivežėm kilnojamą turtą, t. y. gyvulius. Tačiau vokiečio žodžiai buvo: „viskas lieka man“*¹⁶.

Iškeldavo ir naktimis. Atvykę pareigūnai duodavo 15–20 min. susikrauti ir pasiruošti kelionei. Būdavo atvejų, kai kraustytojais neleisdavo išsivežti net nustatytos normos arba vokietis repatriantas, įsodinęs į vežimą su drabužių ryšulėliu, patalyne ir 50 kg maisto, išveždavo prie upės ir palikdavo. Panašiai pasielgė su daugeliu lietuvių. Žmonės buvo įsitikinę, kad galės grįžti į Sūduvoje paliktus ūkius, tad anketose tiksliai surašydavo turtą, gyvąjį ir negyvąjį inventorių. Galiausiai viską paliko vokiečiams. Sumanesnieji, supratę padėtį, kiek sugebėdami daiktus sukraudavo pas kaimynus, kad vėliau galėtų atsiimti¹⁷.

„O kur veža, Dievas žino...“

Daugelis žmonių net nežinojo, kur juos išveža. Šeimos kelionę į Vilniaus kraštą prisimena Vytautas S.: *Lapkričio mėn. [1941 m. – L. L.] išgirdom, kad Marijampolėje ruošiami*

vagonai ir vėliau būsim išvežti. Bet kur – niekas nesakė. Netrukus sužinojom ir tikslią datą. Po kelių dienų arkliais atvažiavo mūsų paimti vienas mobilizuotas karys. Liepė viską susirūšinti į pundus. Pasakė, kad veža į Marijampolės geležinkelio stotį. Ten pasakė, į kurį vagoną turėsime lipti. Atvykę pamatėm, kad mūsų ten daug, yra net pažįstamų žmonių, tačiau niekas nežino, kur mus veš. Kaip toje dainoje: „O kur veža, Dievas žino...“ Paaiškėjo, kad keliaujame į Vilniaus kraštą, į Paberžės valsčių¹⁸.

Vilniaus krašte Suvalkų krašto lietuviai buvo priverstinai apgyvendinami lenkų, rusų ar žydų ūkiuose¹⁹. Perkeltieji asmenys turėjo teisę gauti kitus ūkius, ne blogesnius už Suvalkų krašte paliktuosius ir ne mažesnius kaip 10 ha. Tačiau atsitikdavo ir taip, kad dalis šeimų būdavo apgyvendinama po kelias šeimas viename ūkyje²⁰.

Lietuviai labai nenoriai vyko į paskirtas vietas, nes bijojo pasekmių ir keršto už bendro priešą daromas „klaidas“. Be to, 1943 m. vokiečiai ėmėsi uoliai kurstyti lenkus prieš apsigyvenusius jų ūkiuose lietuvius²¹. Tuo tarpu Vilniaus krašto lenkai savininkai buvo masiškai suiminėjami ir vežami į Reichą kaip nemokama darbo jėga, arba į koncentracijos stovyklas, kuriose dauguma žuvo. Dėl to nemažai lenkų įsitraukė į Armijos krajojvos gretas²².

Dėl šių priežasčių Vilniaus krašte Suvalkų krašto lietuviai gyveno nuolat jausdami grėsmę gyvybei²³. Apie to meto padėtį pasakoja B. Žiemienė: *Armija krajojva keršijo Lietuvai: kodėl lietuviai ten atsirado? Buvo manoma, kad Vilnius – lenkų sostinė. O čia atvežė lietuvius. Dėl to žmonės buvo nepaprastai skriaudžiami. Lenkai grasino sušaudyti ir nušovė ne vieną iš lietuvių, kiti suspėjo išvažiuoti. Ir atkeltiems lietuviams ten buvo „karšta“²⁴.*

Suvalkų krašto ūkininkai, atkelti ir apgyvendinti lenkų sodybose, kreipėsi į valdžią ir prašė perkelti į kitas apskritis, nes čia jie negalėjo nei gyventi, nei dirbti pavestų darbų. Vietos vokiečių įsakymu, į ūkius sugrįžo

dalys buvusių savininkų lenkų, kuriuos reikėjo priimti ir išmaitinti. Priimti lenkai ne tik nepadėjo žemės ūkio darbuose, bet ir naikindavo, išparduodavo viską, ką tik įmanė, taip norėdami kuo greičiau atsikratyti nepageidaujamų svečių. Toks įtemptas gyvenimas sukeldavo barnius ir muštynes. Tada lenkai eidavo į žandarmeriją ir rašydavo skundus. Bet baiseni buvo banditai, kiekvieną naktį degindavę kaimynus, terorizuodavę ir šaudydavę žmones. Buvo neįmanoma gyventi ne tiek dėl inventorius trūkumo, kiek dėl kasdienių pavojų²⁵.

Tačiau ne visi Lenkijos lietuviai patyrė sunkumų ir pavojų Vilniaus krašte. Kai kurios šeimos su vietos lenkais sutarė visai neblogai. Taip nutiko ir B. Žiemienės šeimai: *Vilniaus krašte mes papuolėme į švenčionių r., Paberžės seniūniją. Įkeldino pas lenkus, bet mums pasitaikė labai žmoniški lenkai. Tėvai buvo labai tvarkingi, lenkai tai matė ir elgėsi neblogai. Kitiems pasitaikė daug prasčiau²⁶.*

Perkeltųjų asmenų laisvė visą šį laikotarpį taip pat buvo labai varžoma: *Tiek gyvenant Marguvos kaime, tiek gyvenant Vilniaus krašte, visur buvo taikytos komendantūros sąlygos. Nebuvo galima išvažiuoti, išeiti nesiregistruojant. Vakaraus reikėdavo būti namuose. Žmogus jautėsi beteisus – negali niekur išeiti, negali niekur išvažiuoti²⁷.*

„Niekur nėra geriau nei savo krašte ir savo ūkyje“

1943 m. vasarą, kai baigėsi persilaužimas Rytų fronte, nacistai lenkams leido grįžti į savo ūkius, o Armijos krajojvos veikla tapo beveik vieša²⁸. Dėl gresiančio pavojaus lietuviai ūkininkai pradėjo bėgti iš lenkų ūkių. Žmonės bėgdavo slapčiomis, palikdami net brangiausias savo daiktus. Pasiimdavo tik tiek, kiek tilpdavo ant dviračio ar vieno arklio. Dabar jie gelbėjo jau ne turtą ir materialines gėrybes, o tai, kas buvo brangiausia – gyvybę²⁹. *Reikėjo žmonėms išvažiuoti. Jie kreipėsi*

į vokiečius, kad leistų grįžti į savo ūkius Lenkijoje, bet neleido³⁰. Tačiau nieko nepaisydami žmonės vis viena traukė kuo arčiau Lenkijos sienos. J. Svetlauskienė sakė: *Į namus neleido, tačiau nors arčiau namų*³¹.

Tuometinė repatriantų padėtis buvo nepavydėtina. Kai kuriems padėdavo giminės, kitiems – nepažįstami žmonės, davę darbo. Dalis perkeltųjų asmenų pasiekė ir savo namus Lenkijoje, vis dėlto retas kuris atgavo savo ūkį; dažnai jis būdavo tiesiog sunaikintas arba užimtas lenkų: *Mūsų ūkis buvo užimtas giminaičių (tėvo sesers su lenku vyru), tačiau jie mūsų neįsileido. Vos duris atidarė*³². Ne visi perkeltieji asmenys norėjo ar galėjo grįžti į savo ūkius. Pasak J. Svetlauskienės, *negrįžo ir tie, kurie prieš karą turėjo daug žemės – 30 ha. Paskui gal jie norėjo grįžti, bet jų jau niekas iš Lietuvos neišleido. O mano tėtė sakė: „Niekur nėra geriau nei savo krašte ir savo ūkyje“*³³.

Net sugrįžę į savo ūkius lietuviai nebuvo registruojami kaip turintys Lenkijos pilietybę. Užregistruodavo tik tuos, kurie išsižadėjo savo tautybės³⁴. Negana to, lenkų policininkai ne tik neleisdavo ramiai įsikurti, bet ir atimdavo paskutinius arklius. Gyventi tėviškėje buvo nesaugu, tad kai kurie sugrįžusieji buvo priversti vėl pasitraukti į Lietuvą³⁵. Gyvenimo pradžia tiek grįžusiesiems į Lenkiją, tiek likusiesiems Lietuvoje, buvo ypač sunki. Daugelis šeimų, įskaitant ir vaikus, ėjo dirbti pas ūkininkus, kad turėtų valgyti, turėjo statyti ar bent remontuoti namus. Be to, dar buvo uždėtos ir duoklės. Tačiau didžiulis tikėjimas ir viltis padėjo žmonėms pradėti gyvenimą iš naujo.

„Vargo paukščiai“

Priverstinis Lenkijos lietuvių perkėlimas pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį turėjo didelių pasekmių tolesniam perkeltųjų asmenų gyvenimui ne tik ekonomine, bet ir dvasine, fizine prasme. Karui pasibaigus Lietuvoje gyventi nebuvo lengva dėl nuolatinio SSRS

persekiojimo ir diskriminavimo: *Iš valdžios pusės nuolat buvo persekiojimas ir nepasitikėjimas. Rusai sakydavo, kad čia buožės ir ateiviai: iš Lenkijos, gerai gyvenę, bet atkelti čia, tad yra nepatikimi. Dalis žmonių, kurie jau buvo suaugę, išėjo į partizanus [...], dalis buvo išvežti, dalis liko Lietuvoje. Bet visų dalia buvo nepavydėtina. [...] Ir iki 1965 m. nebuvo jokio ryšio su palikta tėviške. Viskas liko. Netgi laišakai buvo kontroliuojami, žmonės gaudavo atplėštus laiškus iš ten likusių giminių. Šitie žmonės buvo beteisiai. Buvo baisu. Žmogus buvo bevertis, neturėjo teisės į savo sukurtas vertybes, kurios būtinos jo pragyvenimui*³⁶.

Kai kurie iš perkeltųjų dėl nuolatinio bado ir streso dar šiandien turi sveikatos problemų. Ne visi karą išgyvenę vaikai galėjo mokytis. Sutrukdė ekonominės priežastys: *Aš likau be mokslo. Lietuvoje dėl karo tuoj uždarė mokyklą, o kai parvažiuom namo reikėjo eiti tarnauti*³⁷. Kitiems pasisekė truputį labiau. Nors ekonominė padėtis buvo labai sunki, vis dėlto tėvai sugebėjo išleisti vaikus į mokslus. B. Žiemienė buvo iš tų vaikų, sugebėjusių baigti mokslus: *Kiti neleido vaikų mokytis, o mano tėvai visus vaikus leido. Sakė, kad reikia mokytis. Tik šviesus žmogus gali būti pilnavertis žmogus*³⁸. Visgi skurdas perkeltųjų asmenų šeimose dar ilgai buvo jaučiamas: *Mes visi prasčiau buvom apsirengę, prasčiau apsiavę negu vietiniai gyventojai. Bet mes mokėmės žymiai geriau negu kiti, nes norėjom mokytis. Esam vargo paukščiai*³⁹.

Perkeltieji asmenys tokią patirtį įgijo dar būdami vaikai ir tai suformavo jų vertybes bei požiūrį į daugelį dalykų: *Mūsų patriotizmas yra daug didesnis nei šitų vietinių gyventojų, kurie čia laisvai pragyveno. Tėvai buvo patriotinių jausmų prisipildę ir tai perdavė savo vaikams*⁴⁰. Kai dabar pagalvoju, visi visko turi ir nežino ko nori. O kai mes nieko neturėjom, visi buvom vienodi, džiaugėmės tuo, ką turim⁴¹.

Čia publikuojami šešių žmonių (Birutės Žemienės, Vytauto S.⁴², Adelės Jakubauskie-

nės, Julijos Svetlauskienės, Kosto Kliučinsko ir Algirdo Mačionio) pasakojimai, atskleidžiantys jų pačių ar jų šeimų, dalyvavusių 1941 m. priverstiniuose perkėlimuose iš Suvalkų krašto į SSRS okupuotą Lietuvą, eigą. Išgyvenimus pasakoję asmenys dabar gyvena Marijampolėje, Punske ir Seinuose. Kai kurie žmonės 1941 m. buvo per maži ką nors prisiminti (B. Žiemieniui tuo metu buvo tik dveji metukai) arba tuo metu dar nebuvo net gimę (A. Jakubauskienė), tad gali papasakoti tik savo tėvų ir senelių prisiminimus, klausytus dar vaikystėje. Kiti anuomet buvo vyresni: Vytautas S. – 9 metų, Kostas Kliučins-

kas – 14 m., J. Svetlauskienė – 10 m., Algirdas Mačionis – 12 m.; tad dalis jų pateiktų istorijų yra žvilgsnis į to meto įvykius vaikų akimis.

Interviu atlikti 2011 m. rugsėjo–lapkričio mėn. Nedidelė dalis Adelės Jakubauskienės šeimos istorijos buvo paskelbta Lenkijos lietuvių leidžiamame žurnale *Aušra*⁴³. Čia interviu pateikiami pirmą kartą. Jie kiek patrupinti: straipsnio autorė atsisakė respondentų pasakotų nūdienos aktualijų. Pateikėjų kalba ir stilius netaisyti, užrašyti autentiškai, sunkiau suprantami žodžiai paaiškinami laužtiniuose skliaustuose.

Interviu su Birute Žiemiene 2011 m. rugsėjo 13 d., Marijampolė

Laura (L): Papasakokite apie iškeldinimą iš Seinų krašto, savo atsiminimus, išgyvenimus.

Birutė (B): 1939 metais sudarytas Ribentropo–Molotovo paktas. Susitarimas tarp vokiečių ir rusų pasidalyti teritorijomis. Ir tas kraštas – Punkskas, Seinai ir Suvalkai, kur buvo daugiausia lietuvių – buvo atiduotas vokiečiams. Ir lietuvius, 1941 metais, pagal tą susitarimą nutarta iškelti į Lietuvą. O vokiečiai iš Lietuvos turėjo grįžti į Vokietiją ir užimti Lenkijos laisvus ūkius. Bet lietuviai buvo turtingi visi, ūkiai buvo geri, pavyzdingi, palyginus su lenkų. Tai buvo priverstinis iškeldinimas pagal šitą susitarimą, ir buvo grasinama, kad tie, kurie nesikels, bus sušaudyti arba išvežti kur toli be jokio turto badui į Lenkijos gilumą. Ir tada žmonės rašėsi į savo eilę. Buvo sudaryti lietuvių, gyvenusių Punsko–Seinų krašte, sąrašai ir buvo nurodyta išsikelti per keletą dienų. Lazdijuose įkurtas paskirstymo punktas. Pasiimti galima tik tiek, kiek telpa į vieną vežimą: mes pasiėmėm patalynę, mėsos, kiaušų papjovėm, miltų įsidėjom, tik nepamenų kiek, duonos. Kiek gali tilpti į vežimą? Vien patalynė kiek vietos užima. Išsikelti reikėjo per tris dienas. Pasiėmėm keletą gyvulių. Iš esmės visi tremiami buvo jaunos šeimos

ir turėjo mažus vaikus. Lazdijų paskirstymo punkte žmonės buvo paskirstyti į Lazdijus, Šakius, Marijampolės rajoną, į gyvenusių vokiečių ūkius, nes tuo metu jau vokiečiai buvo išsikėlę. Lazdijuose buvo laikinas punktas, ten žmonės išbuvo kelias dienas. Mokykloje, kur buvo atvežta šiek tiek šilto vandens, prabuvome kelias dienas, kol pasiekėme paskirstymo punkte nurodytą vietą. Pavyzdžiui, mes papuolėme į Marijampolės rajoną, Igliskėlių seniūnijos Marguvos kaimą, į vokiečio Reimeikos ūkį. Ten buvo nebaigtas statyti namas, ir mes ten įsiklėm. Taip pat įsiklėm į tą kraštą ir kiti iš Lenkijos atkelti lietuviai. Buvo labai sunku, nes nebuvo maisto, vieni gyventojai šiek tiek padėjo maistu, tėvai kabinosi į gyvenimą kiek galėdami, kad tik užsiaugintų paršelių ar pavasarį daržovių. Šitaip gyvenom iki kito rudens. Tada grįžo vokiečiai ir visiems liepė išeiti iš tų ūkių, kur buvo atkelti žmonės iš Seinų–Punsko krašto. Tada visus nuvežė į Marijampolės geležinkelio stotį ir išvežė už Vilniaus, ten kur vėl buvo daug lenkų. Buvo galima pasiimti 25 kilogramus vienam žmogui. Į tai įėjo maisto produktai: miltai, grūdai, visa, ką galima pasiimti gyvenimui. Vilniaus krašte mes papuolėme į Švenčionių rajoną,

Paberžės seniūniją. Ten įkeldino pas lenkus, bet mums pasitaikė labai žmoniškas lenkas. Tėvai buvo labai tvarkingi, jie tą matė ir elgėsi neblogai. Kitiems pasitaikė daug prasčiau, nes lenkai grasino irgi sušaudymu ir ne vieną nušovė iš lietuvių, nes ten jau veikė Armijos krajojvos daliniai. Ir lietuviams atkeltiems buvo ten „karšta“. Iš ten vėl buvo duotas nurodymas keltis tolyn, pasiimant 15 kilogramų vienam žmogui maisto. Kas buvo užgyventa, viskas lieka, viską pasiima lenkai.

L.: Po kiek laiko čia buvo?

B.: Po pusės metų ar metų, neilgai išbuvom.

L.: Ar spėjote kažką užsiauginti?

B.: Taip, spėjom, bet reikėjo viską palikti. Išvažiuodami iš Marguvos kaimo į Marijampolės geležinkelio stotį jau praktiškai nieko nepasiėmėm, o čia, kiek spėjom užsigyventi, reikėjo palikti lenkam ir vėl be nieko išsikelti. Mes atvažiuovom vėl geležinkeliu iki Kazlų Rūdos, o Višakio Rūdoj gyvena tėtės brolis. Kiti grįžo į vokiečių ūkius, mes apsistojom pas tėtės brolių. Buvom šeši vaikai ir tėvai abudu. Buvo badas. Tiek, kiek tėtės brolis davė maisto, tiek turėjom. Paskui tėtė pradėjo vežti maistą pagal korteles iš Kazlų Rūdos į Višakio Rūdą. Su arkliais, tada ten nebuvo kelių, buvo medynkelis, o kitur buvo smėlis. Ten nepaprastai smėlėtos vietos. Arkliai nepatraukdavo, nes keliai buvo labai jau prasti. Vienu žodžiu, buvo košmariškos, katorgiškos sąlygos. Tiek gyvenant Marguvos kaime, tiek gyvenant Vilniaus krašte, visur buvo taikytos komendantūros sąlygos. Nebuvo galima išvažiuoti, išeiti nesiregistruojant. Vakaris reikdavo būti namuose. Buvo įvestos komendantos valandos. Žmogus jautėsi beteisias – negali niekur išeiti, negali niekur išvažiuoti. Turi būti namuose. Tai reiškia, žmogaus teisės jau yra suvaržytos. Mes pragyvenom Višakio Rūdoj pusę metų, po to vėl grįžom į Marguvos kaimą. Jau buvo rusai užėję. Tas vokietis buvo apsigyvenęs kitam ūkyje, o mus apgyvendino vėl tame jo ūkyje. Bet mes neturėjom nieko, kadangi viskas buvo pasi-

baigę. Nei maisto, nei gyvulių. Ir vėl padėjo vietiniai žmonės. Taip pradėjom užsikabinti už gyvenimo. Tėvai buvo nepaprastai tikintys. Ir tas jų tikėjimas, ta malda, davė stiprybės iškęsti tokius baisius laikus. Paskui tėvai jau išgijio karvę, kiaulę, pasisėjo daržovių, atsirado maisto. Tėvai buvo nepaprastai darbštūs. Jie padėdavo žmonėms, ir žmonės mums padėdavo. Šitaip mes išlikom. Bet visi likom su pažeista sveikata. Tokia buvo vaikystė ir tai atsiliepė sveikatai. Iš šeimos šešių vaikų visi sergam ir dabar skrandžio susirgimais. Gal ir dėl nervinės įtampos kartu, gal kad neprivalgę. Dėl to skurdo begalinio. Iš valdžios pusės nuolat buvo persekiojimas ir nepasitikėjimas. Tuo metu jau čia buvo rusai ir sakydavo, kad čia buožės ir ateiviai: iš Lenkijos, gerai gyvenę, bet atkelti čia, tad yra nepatikimi. Dalis žmonių išėjo į partizanus, kurie jau buvo suaugę, dalis buvo išvežti, dalis liko Lietuvoj. Bet visų dalia buvo nepavydėtina. Vien Ribentropo–Molotovo paktas sugriovė kelių tūkstančių šeimų gyvenimą. Ir iki 1965 m. nebuvo jokio ryšio su tom paliktom tėviškėm. Viskas liko. Netgi laišakai buvo kontroliuojami, žmonės gaudavo atplėštus laiškus iš ten likusių giminių. Šitie žmonės buvo beteisias. Buvo baisu. Žmogus buvo bevertis. Jis neturėjo teisės į savo sukurtas vertybes, kurios būtinos jo pragyvenimui.

Mes, kai buvom maži vaikai, tai jautėm daugiausia badą ir tą nepaprastai didelį skurdą. Bet mes buvom visi labai gabūs. Jau rusų laikais visi mokinomės ir visi baigėm mokslus. Iš mūsų trys baigė aukštuosius ir trys spec. vidurinius. [...]

L.: Ar gyvenime jums tai atsiliepia?

B.: Sveikatai. Skrandžio ligos.

L.: O psichologiškai?

B.: Mūsų patriotizmas yra daug didesnis nei šitų vietinių gyventojų, kurie čia laisvai pragyveno. Mūsų patriotiniai jausmai Lietuvai yra daug didesni, nepalyginamai didesni nei šitų žmonių, kurie čia gyvena. Ir šiuo metu nuvažiuoju į Punsko kraštą, ten lietu-

vybė yra daug didesnė ir brangesnė, negu kad yra čia. Jie yra mažiau nutautėję, jie myli lietuvių kalbą [...] Nesuprantu, kaip žmonės Lietuvos kariuomenėj nenori tarnauti [...]

L.: Ar tarpukariu buvo šiek tiek slopinama lietuvių Punsko–Seinų regione?

B.: Taip, ten lenkas nelabai nori vesti lietuvių. Šeimas kuria daugiau lietuvių su lietuviškais. Bet net praėjus šitiek laiko žmonės kalba lietuviškai, yra lietuviškų pamokų, tai reiškia, kad lietuvių ten branginama. Iš šio krašto iškelti lietuvių ypatingai nukentėjo. Mano, pavyzdžiui, tėtė, buvo savanoris [nepriklausomybės kovose – L. L]. Jis paliko Seinų kraštą. Tėtė buvo labai didelis Lietuvos patriotas, atėjo į Lietuvą ir prisistatė Lietuvos kariuomenei kaip savanoris. Jis buvo ulonas. Ir prie Tauragės už Lietuvą kovojo. Jis buvo ne vienas, ten jų visas būrys buvo. Daug buvo tokių lietuvių, kurie nėjo į lenkų kariuomenę, o atėjo į Lietuvą ir Lietuvoj atitarnavo. Ir po to, kai grįžo į Lenkiją, jiems tai užskaitė kaip nusikaltimą: juos visus suėmė ir žiemą iš Seinų varė pėsčius į Suvalkus. Ir jie nušalo rankas. Atkritę raumenys nuo nušalusių rankų. Ten dar sėdėjo kalėjime pusę metų. Ir tada privertė juos tarnauti lenkų kariuomenėje dar. Dėl to šeimą jie sukūrė vėliau. Jam buvo 28 metai ir jau buvo laikas vesti, kadangi šeimos buvo trys vyrai ir viena mergina, sesuo. Ir tėvams būtinai reikėjo jau marčios. Sesuo jau buvo ištekėjusi. Ir mama atitekdėjo būdama žymiai už tėtę jaunesnė.

[...] Lenkai visada lietuvių nekenė, juos vadino chamais, lopais. Nors lenkai buvo ir nelabai švarūs, ir nelabai tvarkingi. Jų sodybos kaip įprasta buvo be tvorų, o kur gyveno lietuviai, ten nebuvo dilgėlių, nesimatė piktžolių, ten viskas tvarkinga. Trobos didelės, gražios. Lietuviai yra darbštūs. Jie buvo kaip pavyzdys lenkams. Ir lenkai jų nemėgo už tai.

Prie rusų buvom laikomi ateiviais, buožėmis, nepatikimais elementais. Aš dirbau Vykdomajame komitete ir norėjau į Suomiją išvažiuoti, tai manęs tris mėnesius neišleido,

tyrė. Kadangi nepatikima. Gimusi Lenkijoje. Bet paskui gavau leidimą ir išvažiauvau.

L.: Kiek maisto Jums užteko?

B.: Kai pasiekėm Iglisėlius, praėjo apie savaitę, gal truputį daugiau. Ir iš karto, kai atvažiauvom, jau žmonės atkreipė dėmesį, kad mes esam labai suvargę. Žmonės duonos duodavo. Nors ne visi. Bet žmonės nebuvo blogi. Matė, kad čia yra tarpvalstybinis susitarimas, ir žinojo, kad čia vyksta tokie dalykai. Tai buvo Ribentropo–Molotovo pakto pasekmės. Kadangi tėvai buvo labai religingi, tai žmonės atkreipė dėmesį, kad nors ir atvežti, bet į bažnyčią ejom kiekvieną sekmadienį. Ir vaikus tėvai vedėsi. Ne visi kaimuose taip darydavo, o čia tėvai kiekvieną sekmadienį bažnyčioj, ir jau paeinančius vaikus visada vesdavosi. Todėl žmonėms atrodė, kad čia turi būti dori žmonės.

L.: O kaip jautėsi žmonės tuo metu?

B.: Žmogus jautėsi suniekintas. Praradęs žmogiškąją vertę, kadangi jisai neturėjo jokių teisių, jisai liko beteisis.

L.: Ar jūsų tėvai vis dėlto nepasidavė?

B.: Ne, tėvai verkė, bet kartu dirbo, stengėsi nuo ryto iki vakaro, kad nors kiek to maisto būtų. Ir žmonėms padėdavo. Patys savo žemelę apdirbdavom, kiek ten buvo. Kiti neleidodo vaikų mokyti, o mano tėvai visus vaikus leido. Sakė, kad reikia mokyti. Tik šviesus žmogus gali būti pilnavertis žmogus. Ir visi mes mokėmės. Ir nereikėjo padėti pamokų ruošti. Ir eidavau aš iš Iglisėlių į Igliauką. Buvo 7 kilometrai kelio į mokyklą. O parėjus dar reikėjo ir kiaulėm lapų priskinti, ir gyvulių suvesti, ir padėti mamai pašerti kiaules. Mama buvo nestiprios sveikatos. Visiškai nebuvo jokios minties, kad kažkas man turi daryti nuolaidų, kad man turi padėti. Patys mes verčiamės į gyvenimą [...] Mes visi mokėmės, visi baigėm mokslus. Nė vieno pionieriaus, komjaunuolio ar partinio nebuvo. Tiktai gabumu ir darbu visa buvo išsikovota.

Nė vienam perkeltam žmogui nebuvo gerai. Visi pergyveno turto atėmimą iš Lenkijos.

Paskui pradėjo įsikurti žmonės ir vėl atėmė viską. Dar vėliau išvežė į Vilniaus kraštą. Ten vienus sušaudė, kiti suspėjo išvažiuoti. Armija krajova ten keršijo Lietuvai: kodėl lietuviai ten atsirado? Nes buvo manoma, kad Vilnius lenkų sostinė. O čia atvežė lietuvius. Dėl to žmonės taip pat buvo skriaudžiami nepaprastai.

L.: Ar tėvai niekada nebuvo palūžę?

B.: Ne, vaikai buvo. Gyveno tam, kad vaikus išlaikytų. Kito kelio nebuvo. Tik nepaprastai buvo tikintys. Atsimenu, kaip tėtė kiekvieną rytą išlipęs iš lovos pirmiausia žegnojasi ir meldžiasi. Nors būna vanduo kibiruose užšalęs, bet vis tiek meldžiasi. Tikėjimas, Dievo pagalba, matyt, duodavo tvirtybės. Dabar tai mes labai greitai palūžtam. Jaunimas, jei tik nepasiseka, tuoj pat rankas nuleidžia. O tada taip nebuvo. Buvo tikėjimas Dievu, kad tai yra laikina, kad viskas praeis, bus geriau. Tikėjimas buvo ypatingai svarbus. Man taip būtų dabar, aš nežinau, ar viską ištvėrčiau.

L.: Ar Jūs pati ką nors atsimenate?

B.: Neatsimenu to momento, kai išvežė iš namų, iš mūsų tėviškės. Bet aš atsimenu, kai buvom už Vilniaus, kad labai vilkai staugdavo. Ten aplinkui buvo miškai. O mano vyriausia sesuo eidavo į mokyklą. Ir eidavo per mišką 3 kilometrus. Ryte išeidavo anksti, kad

į pamokas suspėtų, o rudenį, žiemą vakare anksti sutemsta, o reikia pareiti namo ir vilkai staugia. Mes baisiai bijodavom, kad ji nežūtų nuo tų vilkų. Ji buvo truputį vyresnė už mus.

Prisimenu tą badą, skurdą, maisto trūkumą. Kai buvau 8 klasėje, 1954 metais, mes mokėjom už mokslą vidurinėj mokykloj. Ir mes keturiose ten mokėmės. Tai mama viską, ir kiaušinius, ir sviestą, parduodavo, kad surinktų pinigėlių už mokslą, nes kitaip nebus galima mokytis. O namuose, pardavus maistą, valgydavome tik tai, kas likdavo. Kruopos, pavyzdžiui, cukraus nebuvo. Virdavo runkelius, darydavo sirupą saldų ir juo saldydavo. Tokių išradingų dalykų buvo. Dabar, kai pagalvoju, būtų siaubas, jei šitaip reikėtų. Labai trūko maisto, rūbų. Tėtė padarydavo pats batus. Tai buvo mediniai padai, aplinkui aptraukti oda. Ir eidavom į mokyklą, bet vis tiek buvo gerai. Vakarais išskaptuodavo iš medžio padus, paskui apkaldavo oda. Pamenu, labai smagu čiuožti būdavo. Kad taip greit nenunešiotume tų batų, tai pakaldavo dar iš abiejų galų oda, kad ilgiau laikytų. Mes visi prasčiau buvom apsirengę, prasčiau apsiabę negu vietiniai gyventojai. Bet mes mokėmės žymiai geriau negu kiti. Nes mes norėjom mokytis. Esam vargo paukščiai.

Interviu su Vytautu S. 2011 m. rugsėjo 21 d., Marijampolė

L.: Papasakokite apie tremtį iš Seinų krašto. Kaip viskas vyko, ką Jums teko išgyventi?

Vytautas (V): Pradėjus tremti žmones iš Suvalkų krašto, buvo išvežami vien tik lietuviai. Jei būdavo susituokęs su lenku – neveždavo.

Viskas buvo labai greitai. Tėtis buvo pakviestas į Seinus. Kai grįžo, pasakė, kad turim išvažiuoti gyventi kitur – į Lietuvą. „Kodėl?“ „Toks nurodymas.“ Sakom: „Galim nevažiuot, tėti?“ Aš labai mylėjau paukščius, gamtą, šalia namų buvo didelė liepa, o joje varnėnų namelis. Klausiu: „Kaip aš, tėti, paliksiu namelį šitą?“ „Atvažiuosim pas gimines.“

Vėliau tėtis parsivežė nurodymą: pasiimti galima tiek, kiek tilps į vežimą. Taip pat vieną arklį, vieną kiaušę, avį. Buvo žiema, 1941 metų vasario 21 diena. Važiavome per užšalusį ežerą į Lazdijus. Ten buvome atskirti nuo tėvų. Toliau važiavome mažais autobusuais: aš su sesute, trejais metais jaunesne, ir seneliu. Nežinojome, kur mus veža. Atvežė į Marijampolę, o tėvai liko su turtu ir gyvuliais Lazdijuose. Ten mums davė numerius. Pamenu, senelis liepė saugoti jį. Pagal šiuos numerius buvome šaukiami į aikštę prie mokyklos. Pašaukti išėjom į priekį ir mus nuve-

dė į tokią salę. Ten liepė laukti, kol atvažiuos seniūnai ir mus paims.

Toje salėje apšilom. Atvažiavo Varnupių kaimo seniūnas su rogėmis ir mus paėmė. Vežė į Varnupius. Parsivežė pas save į namus. Ten davė nakvynę, pavalgyti. Pasakė, kad dabar veš mus apgyvendinti į vokiečio ūkį, tik reikia sulaukti tėvų. Vakarop atsirado ir tėvai, su vežimu ir gyvuliais. Buvome apgyvendinti vokiečio Bauro ūkyje. Buvo duoti dokumentai, taip pat 6 ha žemės. Atvykę išvydom tik tuščius namus. Tušti tušti. Kluonas irgi tuščias. Tik šuo pririštas prie tvarto: didelis ir baisiai piktas. Tėvas sako: „Kaip mes gyvensim? Jokio pašaro.“ Seniūnas atvežė tėvui pasirašyti dokumentus, tačiau tik vėliau supratom, kad šiame dokumente parašyta, jog čia esame tik laikini gyventojai – tol, kol bus perduotas ūkis kitai šeimai. Dokumentas įpareigojo gyventi komendanto sąlygomis – saugoti turtą – kilnojamą ir nekilnojamą, – iki kol atsiras kitas šeimnininkas.

Čia mes atvykome vasario mėnesį. Žiema buvo sunki ir šalta. Pašaro gyvuliams pasiėmėm pas kaimynus. Jie padėjo mums. Pavasarį teko pradėti darbus. Vienu arkliu šiaip ne taip apdirbom laukus, pasėjom javus. Pamenu, mama sako: „Vaikai, kaip javai užaugo. Ne mūsų naudai, matyt.“ Iš tiesų, dar nebuvau matęs, kad taip augtų javai. Pamenu ypač dideles avižas. Reikia nepamiršti, kad tuo metu jau vokiečiai buvo užpuolę SSRS ir Lietuva buvo okupuota vokiečių kariuomenės.

Liepos pabaigoje nuėmėm derlių ir rugpjūtį pradėjom kultū. Kūlėm spragilais. Tėvai stebėjosi, kad iš tokio ploto, 5 hektarų, tiek galima prikulti. Rugpjūčio pabaigoje gauname nurodymą važiuoti į pasienį (Kybartus) parsivežti tikrąjį šio ūkio šeimnininką – vokiečių. Tada tėvas dar kartą išanalizavo, ką jis tuo metu atsikraustydamas pasirašė. Bet mes nepagalvojome, kad gali atimti tai, ką čia užsiauginome ir ką atsivežėme iš Lenkijos. Mes tikėjomės, kad tėtis važiuos parsivežti to paties vokiečio, kuris čia gyveno prieš tai. Tačiau atvažiavo ne

Bauras, o Milkaraitis: vienas su dideliu lagaminu. Pamenu, lagaminas užėmė visą vežimą. Atvykęs pareiškė, kad nuo dabar jis čia šeimnininkas, valdys šiuos namus ir perims visą turtą. O mes jam turėsime dirbti iki rudens. „O kur vėliau dėsime?“ – paklausė mama. „Nežinau, valdžia pasirūpins.“ Taip tėvai liko toliau dirbti, mes, vaikai, taip pat dirbome.

Lapkričio mėnesį išgirdom, kad Marijampolėje ruošiami vagonai ir vėliau būsime išvežti. Bet kur – niekas nesakė. Netrukus sužinojom ir tikslią datą. Milkaraitis pakvietė atsiskaityti už darbą: gavome po 1 centnerį miežių, kviečių. Leido pasiimti patalynę, maisto dviem savaitėm, drabužius. Tėtis pasakė, kad mes iš Lenkijos atsivežėm kilnojamą turtą, t. y. gyvulius. Tačiau vokiečio žodžiai buvo: „Viskas lieka man.“

Po kelių dienų arkliais atvažiavo mūsų paimti vienas mobilizuotas karys. Liepė viską susirišti į pundus. Pasakė, kad vežą į Marijampolės geležinkelio stotį. Ten pasakė, į kurią vagoną turėsime lipti. Atvykę pamatėm, kad mūsų ten daug, yra net pažįstamų žmonių, tačiau niekas nežino, kur mus veš. „Kaip toje dainoje: „O kur veža, Dievas žino...“ Paašškėjo, kad keliaujame į Vilniaus kraštą, į Paberžės valsčių. Kol atvažiavome, labai prisnigo. Geležinkelio stoty pamatėm, kad privažiavę žmonių su arkliais, su rogėmis – mūsų paimti. Mums pasirodė labai įdomu tai, kad arkliai čia su lankais, kitaip nei pas mus. Vienos rogės buvo skirtos vienai šeimai. Buvome susodinti ir gavome policininką, kuris lydėjo tik mūsų šeimą. Rogės buvo mažos, skirtos tik keliems žmonėms susėsti. Kadangi turto turėjom mažai, tai rogėse viskas tilpo.

Buvome atvežti į Paberžės valsčių, lenko ūkį. Namas ilgas – stuba. „Čia gyvensit.“ Buvo labai daug skausmo čia atvykus: iš namo išėina vaikai paaugliai ir senutė. Mama: „Kaip čia taip dabar?“ „Dabar Jus išvežam“, – tarė policininkas anai šeimai. Senutė klaupiasi ir verkdamą prašo: „Tik neišveškit...“ Tuomet mama sako: „Ne, jau šito tai nebus. Namas

didelis – visi gyvensim.“ Policininkas: „Jūsų reikalas.“ Įeiname į vidų, o čia vienas galas apšildytas, kitas – seklyčia: jokios krosnies. Senutė pasisiūlė eiti gyventi į nekūrenamą pusę, tačiau mama paprieštaravo: „Jūs gyvensit ten, kur ir gyvenot. Mes eisim į nekūrenamą pusę.“ Tuomet labai greitai, per porą dienų, vienas iš vaikų, jau pilnametis buvęs, atvežė tokį metalinį pečių, išvedė kaminą, atvežė malkų. Buvom labai patenkinti, kad tie žmonės liko su mumis.

Tuo metu lenkai buvo vežami darbams į Vokietiją. Jaunesni lenkai ėjo į miškus ir kovojo. Miškuose veikė Armija krajova, kuri nemėgo lietuvių, kad šie užėmė kitų žemę, tačiau mums padėjo, nes mes visiems geranoriški buvom. Mūsų šeimai nebuvo jokių priekaištų iš lenkų. Tėvai sakydavo: „Toks likimas, taip valdžia nusprendė. Ir dirbsim visi. Svarbiausia, kad duonos turėtume. O klaidas valdžia išspręs ateityje.“

Visiems buvo įdomu, kas čia bus toliau. Mano mama, tėtis dažnai pasišnekėdavo apie ateitį. Vėliau, 1943 metų vasarą, jau girdėjom artėjančio fronto dundėjimą vis artyn ir artyn. Per radiją buvo skelbiama, kaip rusai varo vokiečius atgal. O mums vėl buvo rūpestis – koks mūsų likimas?

Kai frontas priėjo visai arti, tremtiniai pradėjo traukiniais važiuoti į savo kraštus – kas į Marijampolę, kas į Lazdijus, – kad tik kuo arčiau Lenkijos pasienio. Girdėjom, kad vokiečiai gražina lenkams nuosavybę, tačiau apie mus niekas nieko nesakė. Tėvai sakė: „Reikia kuo greičiau iš čia važiuoti.“ Tuo metu vyrai buvo šaukiami į Paberžę ir pradėti ginkluoti. Tik nebuvo aišku, kurioje pusėje teks kovoti. Mes išvažiavome į Vilnių, o iš ten į Marijampolę. Sužinojom, kad to pirmojo vokiečio namuose dar jis gyvena. Tik nebuvo aišku, ar jis gyvens ten toliau, ar išsikels. Tada grįžome traukiniu į Lenkiją. Dabar jau ne gyvulinio traukiniu, todėl jokių daiktų (net patalynės) nepasiėmėme. Tuo metu tėvai buvo susilaukę dar vieno vaiko – mergaitės, kuriai tebuvo keli

mėnesiai. Teko galvoti, ką daryti? Tačiau grįžę į Lenkiją, į savo namus, pamatėm, kad ūkiai jau buvo užimti lenkų. Dauguma ištremtų žmonių bandė grįžti, tačiau baigėsi taip pat. Mūsų ūkis buvo užimtas giminaičių (tėvo sesers su lenku vyru), tačiau jie mūsų neišleido. Vos duris atidarė. Pasakė, kad jie jau žemę persirašę, tad mes jos nebeatsiimsime. O reikalauti savo namų negalėjome, nes buvome praradę Lenkijos pilietybę. Galų gale leido pernaktuoti vieną naktį mažame kambarėlyje, tačiau net pavalgyti nedavė. Kitą rytą jau verkdami išėjom iš savo tikrųjų namų. Kaimynas perplukdė mus su valtīm per ežerą, ir tuomet jau prašėm žmonių, kad parvežtų atgal į Lietuvą.

Apsigyvenom pas gimines Rudaminoj, Lazdijų rajone. Frontas jau buvo visai prie mūsų, krito sviediniai. Tame kaime pasirodė vokiečiai ir liepė visiems ruoštis. Pasakė, ką galima pasiimti, ir visus evakavo, nes „dabar ateina rusai“. Atseit norėta mus apsaugoti. Giminaitis turėjo arklį, karvę, avių. Buvo ir senutė. Visi susėdom į vežimą, susidėjom daiktus. Mūsų beveik nieko nebuvo. Mes tik pieno pasimelždavom iš karvės, kadangi mergaitę reikėjo maitinti.

Visi sustojom į koloną, kuriai vadovavo vienas vokietis. Žmonių buvo nemažai ir visi patraukėm į Vokietijos pusę. Apsistojom pievose netoli Liubavos. Visi išsirikiavom. Tai buvo tartum poilsis. Žmonės meldėsi, giesmes giedojo: „Dieve, apsaugok mus...“ Netrukus vienas sviedinys trenkė į sodybą ir uždegė ją. Aliarmas. Visi pakilom. Vokiečiai davė nurodymus dėtis daiktus ir važiuoti toliau. Užklupo naktis, o Raudonoji armija jau buvo netoli. Naktį karvę ir arklį pririšom prie vežimo, o avis ir senutė liko vežime. Vis keliavom. Kuo toliau, tuo daugiau sviedinių krito, matėsi žuvę vokiečių kariai, degančios sodybos. Visus mus varė į Vokietiją. O mes nenorėjome. Galvojome kaip to išvengti, kaip nepapulti į Vokietiją, kaip pasislėpti. Mus vis varė ir varė, bėgom kuo toliau, galų gale vežimai liko, visi bėgom taip, kaip stovėjom, tik nusigriebę truputį maisto. Mama pasimelžė

karvę, kad būtų pieno mergaitei. Aplinkui buvo girdima: „Neatsilikit!“ Mes palikom vežimą, arklį, karvę ir senutę po vežimu. Vežime liko ir maistas. Vis bėgom su vokiečiais į priekį. Daiktai su vežimu liko už kelių kilometrų. Bebėgdami pamatėme melioracijos griovį, apaugusį karklais. Sulindom ten.

Naktį viskas nutyko. Pabundu ir galvoju: „Kur mano tėvai.“ Girdžiu mergaitės verksmą, vadinasi – mama su mergaite. Mama nudžiunga mane pamačiusi: „Tu gyvas, vaikeli.“ Aš šliaužiu toliau ir šaukiu ieškodamas tėčio: „Ar jūs gyvas, tėti?“ Atsiliepia. Užkasti žemėse. Atkapsčiau. Aplinkui nieko negirdėti. Tyla. Kartu laukėm ryto. Ryte pamatėm rusus ant kranto. „Ar galima išlipti?“ – klausiam jų. „Ne, bus susišaudymas.“ Visi žmonės buvo nuvaryti tolyn, o mes likom nepastebėti, pasislėpę tame griovyje tarp karklų.

Mergaitė buvo nevalgiusi kelias paras. Ant kranto buvo žirnių laukas, tad sukramtytais žirniais pamaitinome mergaitę. Tačiau aš nutariau eiti ieškoti pieno. Reikėjo gelbėti sesę. Netrukus pasipylė sviediniai. Žinojau, kad reikia išskoti į duobę, nes antrą kartą sviedinys ten nekris. Jie krisdavo šachmatų tvarka. Taip nubėgau porą kilometrų, netrukus sviediniai nustojo kristi. Pamačiau, kad pievoje baltuoja kamintras, pavirtęs ant šono. Jame buvo likę apie litrą pieno. Jauėjau lygia pieva, tačiau išgirdau: „Ateik čia.“ Tai buvo vokiečių kareivis. Jis gulėjo ant žemės kaip negyvas, visas kruvinas, be kojos, tik rankoje vis dar laikė automatą. Jis norėjo gerti. Paėmė iš manęs pieną, užsivertė ir gėrė. Bijojau ne tik kad nenušautų, bet ir kad liktų pieno. Tačiau atsigėręs jis mirė. Mano akyse.

Dabar jau bėgau. Pasiklydau, tačiau pasiekiau tą vietą, kur liko tėvai. Tėvai jau verkė: „Manėm, kad praradom vaiką“, – sakė jie. Pieno dar buvo šiek tiek likę, tad pamaitinom mergaitę. Po to griovy praleidom dar pusdienį. Tada rusai pranešė: „Likot gyvi. Galit išlipti.“

Vaizdas išlipus buvo žiaurus: viskas sudegę. Nė vienos nesudegusios sodybos. O lavonų tiek, kad keliu važiuoti būtų neįmanoma.

Tik apeiti. Ėjom pievom. Aš rodžiau kelią. Radom vežimą. Iš jo viskas išnešiota, tačiau palikta senelė ir netgi avinas liko gyvi. Visą frontą jie ištvėrė pasislėpę po vežimu. Vokiečių kareiviams tai buvo taip įdomu, kad jie net fotografavo. Ir avino neatėmė.

Tėvas išėjo į mišką ieškoti arklio, o mes radom šiek tiek duonos, atsigavom ir laukėm, kada tėtis grįš su arkliu. Už 5 kilometrų arklį rado, net su pakinktais, kažkur užstrigusį. Tai buvo tų giminaičių arklys. Susėdom į vežimą, tačiau visas kelias nuklotas lavonais. Matėsi keli sviediniai, ne iki galo sudegę. Per kelias dienas nuvažiavome į Rudaminą. Mūsų kaimynai buvo papuolę į Vokietiją, ten buvo įdarbinti. Vokiečiai iš Lietuvos buvo išvaryti.

Tada supratom, kad mes esam labai laimingi. Išsigelbėjom tik todėl, kad pasislėpėm. Ėjom į vokiečio, pas kurį buvom apgyvendinti pirmą kartą, ūkį. Jis buvo toks pat tuščias kaip tada, tik šiaudų radom šiek tiek. Tačiau gyvulių mes neturėjom. Pradžia naujo gyvenimo buvo labai sunki. Vyriausybė davė arklių, gavom ir mes vieną. Tačiau tai buvo kumelaitė, sunkiai nedirbusi. Mes turėjom penkis hektarus žemės prie namų ir vieną prie palių pievų. Ten dar ir spanguoles rinkom. Tose pievose žmonės ganė gyvulius, ir tėvas nuvedė tą kumelaitę ten ganytis. Tačiau kitą dieną kumelaitę radom negyvą. Gal iš keršto kas nunuodijo? Tada jau buvo daug ašarų. Verkėm visi: „Ką toliau darysim?“ Buvo baisu.

Šalia buvo ūkininkas, kuris sunkiai primdavo dirbti, teko prašytis tėvui, kad tik kažkiek uždirbtų. Mamą taip pat retkarčiais pakviesdavo: kūlimui rudenį ar runkelius nuimti. Neturėjom iš ko duonos išsikepti. Džiaugėmės viskuo, ką tik gavom, svarbu, kad būtų iš ko duonos išsikepti. Ėjom pas gimines Rudaminoj. Davė pašalpas. Taip po truputį prasigyvenom ir arkluką nusipirkom. Pradžia buvo sunki, bet po truputį pasisekė.

Jau būdamas penkiolikosėjau tarnauti pas ūkininką, įsikūrusį kaime netoliese. Vieną naktį pasigirdo baisus triukšmas. Į namą su-

bėgo stribai, sustatė visus prie sienos, taip pat ir mane. „Jūs išvežame.“ Tačiau jie turėjo sąrašą ir pamatė, kad vienu per daug. Ir mane paliko komendantu šito ūkio: „Tu saugosi viską. Tarybų valdžia tau kada nors atlygins.“ „Gerai, kad nesušaudo“, – tariau. Kelias dienas aš saugojau tą ūkį. Vežė kaimyną. Jie turėjo 16 metų vaiką, kuriam aš liepiau bėgti: „Kur?“ „Kuo toliau. Tik bėk.“ Vėliau jis man dėkojo.

Laukiau, kad man sueitų šešiolika, kad galėčiau pradėti dirbti. Pirma darbovietė buvo durpyne Kazlų Rūdoj. Dirbau sunkiai. Vieną sezoną. Po to patekau į kolūkį.

Mama man sakydavo: „Tu gimęs, vaikel, po laiminga žvaigžde.“ Iš tiesų, Dievas man

padėjo visur, kur eidavau. Žmonės pastebėjo mano sąžiningumą, geranoriškumą. Kariuomenėje buvau išrinktas vyresniuoju.

L.: Kaip Jums šitie išgyvenimai atsiliepia psichologiškai ar fiziškai?

V.: Turiu sveikatos problemų. Šiaip esu labai religingas ir dėkoju likimui. Turiu daug draugų. Manau, kad šiuo metu baigia išnykti sąžinė, padarumas. Aš pats niekada nemelavau, neapgavau. Gerbdavau žmones. Negaliu pakęsti apgaulės, melo. Prisimenu tai, ką teko ištverti, bet nusiraminu galvodamas, kad kiekvienam žmogui tenka gyvenime negalėti nesėkmes. Kartais naudinga pavargti. Tačiau mus nuskriaudė jau per žiauriai...

Interviu su Adele Jakubauskiene 2011 m. lapkričio 16 d., Seinai

1941 metais išvežė į Lietuvą. Pašaukė visus lietuvius į Seinus iš Seinų, aplinkinių kaimų, ir vokiečiai pasakė, kad išves į Lietuvą. Žmonės labai nenorėjo važiuoti į Lietuvą, bet vokiečiai pasakė – jei nevažiuosit į Lietuvą, tai vešim jus į Liubliną kartu su žydais. Liubline labai daug žydų žuvo. Tada atvažiavo vokiečiai į namus, atvežė tokias korteles, kur buvo surašyta, kiek galima pasiimti daiktų. Jei žmonės turėjo ko daugiau, tai sakė parduokit ar atiduokit kam kitam, arba palikit, geriausia tai palikit kam. Vokiečiai žiūrėjo ką iškeldinti, nes jie planavo, kad čia vėliau gyvens jų tautybės žmonės. Kai jie nueis į Maskvą, tai čia bus jau Vokietija. Tai ir žiūrėjo, kur geresnis ūkis, trobos, tuos iškeldindavo. Mano močiutė gal būtų ir nevažiavus, ale kad visi mamos vyresni broliai buvo jauni, tai vokiečiai būtų juos paėmę į darbus, kariuomenę, tai pagalvojo, kad geriau važiuos į Lietuvą, pažiūrėsime kaip tenais bus.

Mūsų ūkis buvo 18 hektarų. Šeima gyveno Lumbiuose. Iš namų išvažiavo šeši asmenys: mano močiutė, mama ir keturi jos broliai. Iš karto nuvažiavo į Trakiškius prie Punsko, ten buvo traukinių stotis. Susodino į trauki-

nį ir išvežė prie Vilkaviškio į Šalmių kaimą. Maždaug pusantrų metų gyveno pas vokiečių Karol Eringher. Tame ūkyje nieko nebuvo palikta, ką savo nusivežė, tai ir buvo. Ten dirbo žemę ir turėjo vokiečiams visko duoti, valgio paruošti: kas vištas augino, kiti turėjo duoti ir pieno, ir sūrio. Tame ūkyje dirbo tiktai vokiečiams. Kai jau vokiečiai buvo arti Maskvos, tai tuos lietuvius pervežė į Vilniaus kraštą, į Paberžę. Paberžėj mano mama susipažino su mano tėvu Antanu Brazinsku. Ir Paberžėj jie susituokė. Ten gyveno žydų name, geras jis buvo, grindys geros, šiltas, gražus, gerai užlaikytas namas buvo. O prie Vilkaviškio tai nekokios trobos buvo. Ten, kai nuvyko, vėl nieko nebuvo. Žinau, kad runkelius kapliavo daugiausia. Nieko gero jie neužgyveno tenais. Nieko jie neturėjo. Tik iš vienos vietos į kitą pervežinėjo žmones. Kai rusai vijo vokiečius iš Paberžės, kalbino kartu važiuot į Vokietiją. Bet tėvas nenorėjo.

Trys mamos broliai, vyresni jie buvo, raudonojoje armijoje tarnavo. Vienas buvo Suvalkuose dar prieš karą, kitą prie Augustavo vokiečiai sumušė. Paskui jie sugrįžo namo ir buvo kartu išvažiavę į Lietuvą. Tai rusai

juos paėmė į Raudonąją armiją. O vienas, Silvestras, pasakė: „Aš su rusais tai neisiu“, tai prapuolė. Močiutė ilgai ieškojo, pas mus ir Lenkijon, ir Lietuvon, ir į Maskvą rašė, bet niekur niekas jokių dokumentų neturėjo. Gal jį rusai nušovė kur... O du, Jonas ir Stasys, nuėjo su tais rusais. Tai jie buvo net į Berlyną nuėję 1945 metais. Vykstant dide- liam mūšiu priė Valy Chrobrego Stasys buvo kulkos sužeistas. Bet išgyveno. Kulka įstrigo į šonkaulį. Ji ten liko įstrigusi ir jam pasakė, kad neišims jos, nes nežinia, kaip gali būti. Gali nukraujuoti paskui. Jei gyvas, tai nieko ir nežiūrėk, tik eik. Paskui rusai pasakė: „Visi į traukinius ir važiuojam.“ Galvojo, kad į Lenkiją važiuos. O tie rusai tuos traukinius uždarė ir visai niekam nebuvo galima išlipti. Ir privažiavo šitaip Maskvą. Maskvoj apsi- prausė, davė jiems valgyt. Pasakė, kad kitą dieną bus eiseną. O jie, pusryčių susirinkę, su lietuviu koku tai kitu pasakė: „Mes neisim visai į jokią eiseną“, ir iš lėto atsiskyrė. „Mes einam iš tos Maskvos *pėškom* atgal į Lietu- vą.“ Tai jie ir grįžo. Gal mėnesį ėjo, nes dau- giausia ėjo pėsti, gal kas pavežėjo juos, nes jie dar buvo su tom uniformom. Bet kai jie sugrįžo, tai buvo siena pastatyta Lenkijos ir Lietuvos. Ir jie jau taip paprastai nebegalėjo grįžti į Lenkiją, turėjo tvarkytis dokumentus, bet kol pradėjo tvarkytis, lietuviai pasakė: „O kokio velnio jūs ten einat, ir pas mus darbo yra.“ Tai jie ir liko. Ir gyveno ilgai Lietuvoj.

O mano tėvai, kai rusai vijo vokiečius, iš Pa- beržės perėjo prie Lazdijų gyventi, į Dziviliš- kių km. Ten giminių turėjo. Kai persikėlė, tai dar sienos nebuvo. Ten gyveno kokius du tris mėnesius. Dirbo pas žmones prie rugiapjūtės. O rugpjūtį sugrįžo į Žagarus, jau karas buvo pasibaigęs. Iš ten mano tėvelis kilęs. Grįžo į tą ūkį, iš kur mano tėvas buvo išvežtas į Rytų Lietuvą. Tuose kaimuose daug lietuvių buvo, ir daugiausia buvo išvežta jų, mažai kas liko. Paskui kai kurie grįžo, kai kurie Lietuvoj liko.

Mano močiutė, Magdalena Sidarienė, tuo metu, kai jau rusai vijo vokiečius, gyveno Pa-

beržėj su jauniausiu sūnumi Liudviku, jis 13 metų dar tik buvo. Mama jau išėjo į Brazins- kų šeimą, o močiutė liko su juo gyventi. Kai jau rusai ėjo daugiau į pietus, tai močiutė su- galvojo eiti į Lumbius ir pažiūrėti, ar ten kas liko iš žemės, iš to jų buvusio ūkio. Ir paliko tą Liudviką, ir pasakė: jeigu per dvi dienas negrįš, tai paprašė kaimynės, kad jam įdėtų valgyti ko, pasakė, kur užėiti pernakti, ir liepė jam išeiti po dviejų dienų. Ir močiutė išėjo. Ir negrįžo jį. Taigi Liudvikas taip pat išėjo ir per dvi savaites nuo Vilniaus krašto parėjo. Daugiausia ėjo naktį keliu, o dieną ėjo taip, kad kas nepagaudų. Tai taip žmonės grį- žo. Taip Liudvikas ir Magdalena susitiko jau Lumbiuose. O ta žemė, kaip buvo, tai taip ir liko, tik lenkai jau buvo užėmę žemes. Mūsų ūkį taip pat buvo užėmę lenkai.

Mano tėvai Žagaruose gyveno. Kai rusai jau vijo vokiečius, frontas netoli ėjo, tai pa- taikė kulka ir sudegė ta jų troba, kur gyve- no, o šiaudais dengtos buvo visos tos trobos, lengvai degė. Tai greitai turėjo namus statyti, nebebuvo kur gyventi.

Trys broliai negrįžo. Jonas ir Stasys liko Lietuvoj, Silvestras visai prapuolė, dar vis buvo laukiama, kada jis sugrįš, pradėjo ieš- koti. Liudvikas buvo per mažas, o Lumbiuose buvo ūkis, tai mano močiutė nuėjo į Žagarus ir mano mamą ir tėvą ėmė prašyti, kad grįžtų, nes nėra kam tos žemės dirbti. Tai 1946 metų pavasarį jie grįžo į Lumbius ir ūkininkavo. Lenkai jau buvo išvaryti iš jų namų.

Nieko neparsivežė iš Lietuvos, pėsti parėjo, nei skarų neturėjo, nieko, nei grūdų kokių. Iš pradžių viskas buvo vokiečiams duodama, jau paskui, kai rusai ėjo, tai jiems davė. Ar- klius nusavino, jei neklystu, rusai. Ketverius metus toje jų žemėje niekas nesėjo, apleista buvo. Ten tik kas buvo likę, tai paėmė žmo- nės. Na ir paskui Odisėja prasidėjo. Mano tėtis kalvis buvo, pasagas arkliam darė. Labai gerai darė, tai Lenkijoj žmonės atėjo, kad pa- kaustytų tas pasagas. Mano mama Paberžėj lankė kursus – mokės velt veltinius: žmonės

laikė avis, apavo reikėjo. Verpė vilnas, mezgė, virimo kursus baigė, rankų darbą mokėjo – grįžus taip ir prasigveno.

Kai tie žmonės grįžo, tai juos labai ilgai vis į valsčių kviesdavo. Tik savaitė praeina, turi nutraukti darbus ir vėl važiuoti ne į Seinus, o į Krasnapolį (7–8 kilometrus), į, galima pavadinti, tardymą: „O iš kur jūs čia, o ko jūs čia atvažiatot, ko čia sugrįžot?“ Liepdavo grįžti iš kur atvažiatavus. Tai žmonės sakė, kad nuo seno čia gyveno, kad buvo išvežti į Lietuvą. Šitaip žmonės buvo tardomi gerus metus. Labai nusibodo žmonėms. O kalbant pistoletas ant stalo būdavo pas rusus. Jei tik nepatikdavo, kas buvo sakoma, tuoj grasinama būdavo. Geriau buvo tiem, kurie mokėjo gerai lenkiškai, mano močiutė mokėjo puikiai, sakė, kad čia mano senelio tėviškė buvusi, aš čia grįžau, nes čia mano žemė, ir jūs man ką norit, tą darykit, aš vis tiek niekur nevažiuosiu.

Buvo 1947 ar 1948 metai, kai paskutinį kartą šaukė dar į tardymą į Babonių kaimą. Paskui jau taip nebešaukė, žmonės gaudavo korteles tokias, kur parašyta, tą ir tą valandą turi atvykti į Krasnapolį. Žmonės turi mesti darbus ir važiuoti. Paskutinį kartą gavo tokį šaukimą, kuriame buvo užrašyta „*Akcja Wisła*“ *anty narodowościowa*. Buvo liepta atvažiuoti visiems kurią valandą pas seniūną kaime Babance. Tai visi ryte atsikėlė, apsi- rengė, apsiprausė, pusryčius suvalgė, gyvulių pašėrė. Tėvas vieną arklį teturėjo, tai jį pakinkė į vežimą, duris paliko, nes galvojo, kad jau išvažiuoja ir daugiau nebesugrįš. Ar juos sušaudys, ar išveš kur. Pradarė taip duris, kad gyvuliai išeitų, jeigu jau jie nesugrįžtų. Susėdo į vežimą: mano močiutė, nežinau, ar sūnus Liudvikas buvo ar nebuvo, mano tėvai. Žmonės jau tikėjosi blogiausio. Močiutė tik pasiėmė rožančių ir visą kelią tą rožančių poteriaavo, ir nuvažiavo į tuos Babance. O jau ten žmonių, tai kaip kokiuose dideliuose atlaiduose buvo privažiavę. Tiek jų buvo sušaukta. Vieni sėdi vežimuose, kiti nulipę šneka. Vieną valandą niekas neišeina, antrą

valandą niekas neišeina. Žmonės galvojo, kad kai tik tamsu pasidarys, tai duos kokias lopetas ir lieps kasti, ir mus nušaus ir užkas čia pat. Bet praėjus gal kokiom dviem trim valandom atvažiavo mašina. Išlipo iš mašinos ir šaukia: „O ko jūs čionais susirinkę, ko stovit?“ Žmonės: „Na tai kad mums liepė čia suvažiuoti, tai mes čia visi suvažiatom ir laukiam, ale niekas nieko nesako.“ Ir jiems buvo liepta greit iš čia išsinešdinti. Tie žmonės greit į vežimą susėdo ir išvažiavo. Galbūt kas nors buvo sugalvota, bet paskui greit persigalvojo. Ir po to karto daugiau niekas niekur nebešaukė.

Daugiau nei 14 000 žmonių išvažiavo, o iš Lietuvos sugrįžo gal koks ketvirtadalis išvežtų žmonių. Lietuvoj žmonėms irgi nelengva buvo. Duokles turėjo rusams ir partizanams mokėti, lenkai puldinėjo. Jie negavo teisių, buvo laikomi kaip ateiviai, neturėjo dokumentų. Čia, kai grįžo, irgi buvo žmonės tokie niekam nereikalingi. Ir lenkai žiūrėjo nekaip į juos. Badaudavo žmonės grįžę, gerai, jei geri kaimynai pasitaikydavo, tai duodavo pieno, bulvių pasirinkt. Valdžia nepadėjo. Vien šaukė, ko jūs čia sugrįžot, kas jūs čia per vieni, ko jums reikia. Jokių teisių iš karto negavo. Labai sunkus gyvenimas buvo. Duokles reikėjo mokėti: ir grūdų, ir bulvių, ir pieno reikėjo duoti valsčiui. Ir pinigus mokėti dar. Reikėjo kariuomenę Lenkijos išlaikyti. Paskui pradėjo rinkti mokykloms, ligoninėms pinigus. Daržovių reikėjo duoti. Runkelių po vežimą reikėjo duoti, priklausė nuo to, kiek žemės turėjai. Jei šeima buvo didesnė, tai žemę dalindavo ant sūnų, kad tik mažiau reiktų mokėti. Taip atsirado daug mažų ūkių.

Mano šeima grįžo 1944 metų rudenį, gal lapkričio mėnesį. Mūsų namai nebuvo sudeginti, tik tvartas ir kluonas buvo. Nerado grūdų, tai sudegino rusai. Namas buvo apleistas, langai tokie sukrypę buvo tik. Pas mus irgi gyveno lenkas su šeimyna – Vytoldas Wojckevskis. Ale mano močiutė tuoj išvijo jį. Kai mes grįžom, tai jis gyveno ten. Didelis

namas buvo, 9 langai. Kai močiutė sugrįžo iš Lietuvos, tai pusės namo ir užteko, du kambariai buvo dideli, koridorius ilgas. Ir gyveno tas lenkas dar tame name – viename gale. Jo žmona sako: „Aš visai nenoriu pas jus sėdėti, ale tas mano vyras visai nenori eiti. Jam čia gerai.“ Močiutė jį vis klausė: „Kada išeisi, kada išeisi?“ Kartą sėdėjo jie prie stalo, kad ją pyktis paėmė, ir toks *čainikas* stovėjo virtuvėj, ne mažas – 4–5 litrų buvo. Dar vanduo buvo šiltas. Močiutė sakė: „Kaip aš stvėriau tą *čainiką*, kaip aš jam daviau per pečius su tuo *čainiku*.“ Kai man buvo kokie 10 metų, tai pasakojo apie tai močiutė. Parodė tą *čainiką* ir sako: „Žiūrėk, jis truputį įlinkęs, tai žinok, liko nuo tada, kai tas lenkas gavo tuo *čainiku*.“ Iškart po to jis ir išėjo iš namų. Apie metus jis ten gyveno. Persikėlė už dvaro, į namelį tokį atskirą. Buvo jis su žmona, turėjo dvi dukteris ir sūnų.

Žmonės kalbėdavosi apie tą trėmimą. Susirinkdavo iš kaimo, kai jau darbų nebebūdavo – rudenį, žiemą, – iškepa duonos mama, arbatos padaro, tai kaimynai sėdi. Aš pareinu iš mokyklos, tai tik ir klausau, ką jie ten šneka. Užtat daug tokių įdomių dalykų atsimenu. Tai šeštadienį ar sekmadienį kaimynai susirinkdavo. Jau 1970 metais elektrą įvedė ir traktoriai atsirado. Išėjo tada močiutė į lauką, taip pažiūrėjo, pažiūrėjo ir sako: „At-eik, ką aš tau parodysiu. Žiūrėk, kokie dabar žmonės pasidarė. Visus takučius, ne kelius, bet takučius tokius, kurie buvo tarp kaimynų, užarė. Dabar niekas pas nieką jau neateis, niekas su niekuom nešnekės. Ot laikai pasidarė. Jau nebėr nieko.“ Kai traktorius nusipirko žmonės, tai ir užarė tuos takučius, tik keliai liko, o žmonės anksčiau vaikščiodavo tai duonos pasiskolinti, tai truputį pašnekėti. Tokia mada buvo – duonos ėjo. Anksčiau duoną namie kepė, tai kai duona pasibaigė, o jei labai greitai reikia duonos, nėra kada jos kepti, tada jau eina pas kaimynus, pasiskolina, vėliau iškepa, nuneša. Mano mama labai skanią duoną kepė, kaimynas labai mėgo, tai ateidavo vis. Tikra lietuviška duona buvo.

Mano močiutė ilgai gyveno. Kai mirė, buvo 90 metų. Du siaubus pergyveno – Pirmąjį karą ir Antrąjį karą. Sakė: „Viską mačiau ir viską pergyvenau. Taip buvo, kad duonos neturėjom, miltų.“ Jei truputį turėjo miltų duonai, tai *kručų* tarkavo, maišė su miltais ir kepė tokią duoną. „Visko mačiau aš. Taip dar norėtūsi pagyventi.“ Ji ir prieš mirtį buvo tokia, kad viską atsiminė. Nuo senatvės numirė, neturėjo kažkokių ligų. Visai gydytojų nenorėjo klausyti. Vienas buvo atvažiavęs, ar tai sutiko kur jį, liepė baltos mėsos valgyti, mama jau virė vištą, tai močiutė sakė: „Ką tu čia man verdi? Lašinių man duok.“

Mama sakė, kai nebuvo ko valgyti, tai grikių košę valgė. Paskui visai nebenorėjo tos grikių košės valgyti. Gal kas augino tuo metu, kaimynai kokie, gal kur nusipirko.

Tada labai sunku buvo, bet žmonės buvo patenkinti labiau nei dabar. Dabar visi visko turi, ir visko mažai.

Anksčiau, kai dar buvau jauna, žmonės šeštadienį, sekmadienį susirinkdavo, dainuodavo, tokie Klevai buvo netoli, toks lietuviškas kaimas. Toks miškas buvo netoli, tai atsinešdavo armoniką ir grodavo. Dabar jau nebegirdėti to. Nebesusirenka žmonės [...]

Per Pirmąjį pasaulinį karą iš mūsų šeimos rusai arklius paėmė, tada javus norėjo paimti. Žiema buvo. Visur užsnigta, nėra kur paslėpti. Tada prisipylė tų javų, išėjo į lauką, žinojo, kur užarta buvo, ir užsėjo visą lauką, išsėjo tuos visus javus. Viskas užsnigo, rusai atėjo už dienos ar dviejų, ir tų javų nėra visai. Na neturim tų javų ir viskas. Tai jie namus sudegino. Ale pavasarį gražūs javai užaugo, visai nesušalo užsnigę.

Už Grodno lenkų kalėjimas buvo Bereza Kartuzka. Ten buvo tėvo brolis papuolęs. Jis nieko nepadare, jo žmona buvo mokytoja. Lietuvių kalbos mokino. Ir nežinia, pasakė gal ką prieš lenkus ir mokyklos direktorių, ar vienas iš mokytojų įskundė ją Seinuose, ir atvažiavo policija ar kas ten tokie. Atvažiavo ir ieškojo kaime, nežinojo, kur gyvena. Greitai

kas atbėgo per laukus ir pasakė, kad jų ieško policija. Toji moteris – Irena – turėjo mažą vaiką ir gyveno jie prie ežero. Ji greit apsirengė ir per Galadusio ežerą pabėgo į Lietuvą. O jos vyras Jurgis ir vaikas liko namie. Kai nerado tos Irenos, tai paėmė jos vyrą. Labai sunkus kalėjimas buvo. 1939 metais jau kai Lenkijos nebeliko, jų niekas nepaleido, bet jie patys duris išlaužė iš to kalėjimo ir pabėgo. Juos ten ir mušė, ir valgyt nedavė, vandeny stovėt liepė. Kai sugrįžo namo, tai sakė, kad tik kas sočiau suvalgė ką, tai iš karto numirė, o šito močiutė jam grįžus nieko nedavė, tik kokio vandens truputį, kruopų kokių. Tai jis išgyveno.

Viena močiutės brolienė labai greitai lietuviškai išmokus buvo. Mano močiutės brolis buvo apsiženijęs su lenke. Šnekėjosi jie lenkiškai. Tada dar buvo taip, kad žmonės susirenka vakare, suklaupia prie stalo, kryželis padėtas būna, poterius kalba. Na ir tą moterį kviesdavosi prisijungti, sako: „Tu gali lenkiš-

kai poteriaut, mes lietuviškai, ale nors prisijunk, paklausyk, pabūk su mumis.“ Ir kai buvo išvežta, ar tai rusai užėjo, gatvėj ją sugavo, daug žmonių sugavo, ir laikė kažkiek laiko. Ir klausė: „Kas tu tokia per viena.“ O jos pavardė buvo Sikorska. O pas mus buvo toks generolas Sikorski, kuris buvo prieš rusus. Tai tie spėliojo, gal tojo moteris kokia žmona to generolo, gal duktė. O ji: „Ne ne ne. Nepažįstu, nežinau, negirdėjau.“ Ale, sakė, vis tiek nepaleido. Bet vakarais kad ėmė poteriauti ji ir atsiminė, kad ji lietuviškai moka poteriauti. Ji pradėjo lietuviškai poteriauti ir kitą dieną, kai paėmė ją į tardymą, ji sako: „Aš lietuvi. Jei netikit, aš lietuviškai galiu jums visus poterius atpoteriauti.“ Ir jai liepė tuos poterius sukalbėti. Ir ją išleido tada. Ir ji kai sugrįžo, labai greitai pradėjo lietuviškai šnekėti. Ji daug geriau už tuos visus lietuvius šnekėjo. Kiek gyveno, tai paskui šnekėjo lietuviškai. Šita kalba, sakė, ją išgelbėjo nuo smerties.

Interviu su Julija Svetlauskienė 2011 m. spalio 28 d., Seinai

Prieš Antrąjį pasaulinį karą mes gyvenom Lenkijoje, Rinkažoruose, netoli Seinų. Neblogai mes gyvenome, turėjome 12 hektarų žemės. Iš čia išvažiavome 1941 metų kovo mėnesį. Išvažiavome todėl, kad buvome verčiami. Jei žmonės buvo truputėlį nusikalte, vežė į kalėjimus, gąsdino, kad veš į Vokietiją darbams. Kankino mus. Tuo metu akmenis reikėjo vežioti, nes vokiečiai kelius norėjo taisyti. Tėtė vežė juos iš Seinų į Krasnopolį, apie 19 kilometrų. Tėtis pasakojo, kaip bevežant tuos akmenis jojantiems prūsams reikėjo keilią duot, o su akmenais tai baisiai buvo sunku. Vežimai geležiniai. Kadangi vokiškai šnekėti mokėjo, tai dar nieko nesakė, o jei nemokėdavo, tai tuoj mušdavo juos. Todėl ir išvykom.

Kai kurie žmonės, kurie visko turėjo mažiau, gal ir norėjo išeiti. O mes gyvenom pasiturinčiai, turėjom tris karves, porą arklių, kiaulių, avių. Ir viską turėjome palikti. Iš

pradžią buvo prižiūrėtojai, kurie šėrė gyvulius, o paskui buvo atkelti kiti žmonės. O tie atkelti žmonės viskuo ir naudojosi. Jiems irgi nedavė nieko daug pasiimti. Bulvės buvo jiems likusios. Atėjo seniūnas, surašė viską, kas liko, prižiūrėjo, kad niekas nebūtų išnaudota ir kai atėjo tie žmonės, tiems žmonėms ir davė. O mes kai atėjom, tai to vokiečio irgi buvo viskas likę. Ir žmonėms padalijo.

O aš žinau, kaip mano tėtė ir kaimynai ateidavo vieni pas kitus ir šnekėdavo, buvo skaitę gautas knygutes ir girdėję, kad ateis tokie laikai, kai reiks palikti gimtus namus ir eiti, nežinant kur. Aš klausydavau jų pokalbių [...] Atsimenu, kai mus vežti turėjo, tai davė pasiimti vieną karvę, du arklius, maiso, paskui dar davė vežimą ir leido pasiimti baldų, patalynę, verpimo ratelį. Prisimenu, kaip tėtė pasikinkė jau arklius ir mes jau sėdom važiuot – tėtė, mama ir mes penkios

mergaitės. Vyriausia trylikos, o jauniausia tik metukų. Man buvo dešimt metų. Tada buvo labai gaila, verkėm kieme, kad reikia palikti ūkį ir gimtus namus. O kur vežė, mes patys nežinojom. Tėtė sakė, kad gal jau ir atėjo tas laikas, kai žmonės paliks gimtus namus ir turės išvažiuoti kažkur kitur.

Ir tada mus nuvežė prie sienos, ten buvo perėjimas. Čia jau buvo daugiau žmonių. Ten jau laukė mūsų mašinos. Mus susodino į jas: ir senus, ir mažus, ir vežė į Lazdijus. O tėtė ir abi vyresnės seserys liko prie arklių. Jie važiavo ir kartu vedėsi karvutę. Važiavo į Prienų valsčių prie Liepaloto. Ten buvo vokiečio dvaras ir jie į jį važiavo. O mus mašina nuvežė į Lazdijus. Ten pabuvome apie tris dienas, tiksliai nepameni, ir tada mus nuvežė į tą dvarą. Ten davė mums žemės, galvijų, sėklų, kad apsėtume, nes vokiečiai norėjo, kad visur žemės būtų apsėtos ir prižiūrėtos. O žmonės vietiniai iš mūsų juokėsi, nesuprato, ko mes čia atėjome. Gal mes benamiai kokie ar bepročiai? Bet kiti suprato, kad yra karo metas ir kad žmonės yra maišomi ir išvežiojami, vokiečiai imami į Vokietiją, o į jų ūkius įkeliami lietuviai. Taip ir buvo. Ir paskui mes ten gyvenome apie dvejus metus ir vėl užėjo vokiečiai, užėmė Lietuvą. Tada grįžo vokiečiai į savo ūkius ir jau mus blaškė po visą Lietuvą. Mes norėjome grįžti į savo ūkį, bet mums neleido. Vienus mus vežė į Vilniaus kraštą, o kiti, kol negrįžo ūkininkai, pasiliko. Mus nuvežė į Vilniaus kraštą, į Paberžės valsčių, Trakų kaimą. Kai nuėjom į Paberžės valsčių, taip pat buvo likę sėklos, gyvuliai, baldų buvo palikta, viena karvutė, veršelis, kiaulių gal buvo, avių. O iš ko mes būtume gyvenę? Ten mums davė nedidelį ūkelį, kiti žmonės buvo apgyvendinti, kur niekas negyveno, buvo ir tokių, kuriuos apgyvendino su tais pačiais ūkininkais, arba gyvenusius iškeldino iš jų ūkių. Iš mūsų ūkio lenką šeimnininką iškėlė, bet jis gyveno netoli ir vertėsi degtinės varymu. Dirbo Bravorėj, turėjo nedidelį ūkelį, gal 10 hektarų. Gal būtume gyvenę ir kartu, bet kadangi buvo

vienas galas stubos neišbaigtas, tai nebuvo vietos. Tai jis persikėlė į kitą ūkį Bravore, kur darė spirita. Kadangi gyveno netoli, vis pas mus ateidavo. Ir tėtė nueidavo pas jį, spiritu pavaišindavo jį, dar kartais namo parsinešdavo, paroduodavo. Su tėte jis labai gražiai sutarė. Ūkyje buvo likusi viena karvutė ir vieni melžė ją ryte, kiti vakare. Kartą atėjęs šeimnininkas sakė: „Tai gal pasipjausim tą veršelį“, o tėtis sako: „Kaip tu nori, juk veršelis tavo.“ Tai jis papjovė tą veršelį, dar davė mums mėsos, sau pasiėmė. Mano tėtė geras žmogus buvo, gražiai su juo sutarė.

Kiti irgi būdavo perkelti į kitas stubas. Kas nusikaltęs – darbams išveždavo. Gyvenome čia apie dvejus metus. Tada jau artinosi frontas. Kilo partizanai ir čia pasidarė neramu gyventi. Reikėjo žmonėms išvažiuoti. Jie kreipėsi į vokiečius, kad leistų grįžti į savo ūkius Lenkijoje. Bet neleido. Pas mus ir partizanai buvo užėję. Mes tokios mergaitės buvom, tėtė buvo padaręs žiedukus, tai liepė nušimti tuos žiedelius ir atiduoti. Ir atidavėm.

Paskui jau mes įsidėjom truputį valgio pasidarę, drabužių, tėtis pasikinkė vieną arkliuką ir važiavome į Vilnių, kad gautume kokiam traukiny vagoną, kad galėtume grįžti arčiau namų. Į namus neleido, tačiau nors arčiau namų. O iki Vilniaus mums buvo 30 kilometrų. Atsimenu, kai susėdom į tą Vilnių važiuot, o vežimėlis toks nedidelis buvo, o mes septynios buvom (penkios mergaitės ir tėvai). O Šeštokuose [Lazdijų r. – L. L.] tėtės brolis gyveno. Prieš karą dar apsigyveno tenais. Mes pas jį ir norėjom važiuoti. Vilniuje prabuvome apie savaitę, iki kol gavome prekinį traukinį. Tėtė su kaimynu įvedė po arklį, vežimais perskyrė tą vagoną prekinį, o mes kitoj pusėj ant savo drabužių susėdom ir 14 žmonių važiavom. To kaimyno buvo 5 mergaitės ir tėvai, mes 5 mergaitės ir tėvai.

Važiavome apie tris dienas į Šeštokus pas tėtės brolių. Jis neturtingas buvo, todėl ir negalėjom pas jį prisiglausti. Bet ten gyveno toks geras ūkininkas, jis laikė tarnus ir turėjo pa-

statęs trobelę tokią, kurioje niekas negyveno, tie žmonės, matyt, išvažiavę buvo kažkur. Ir tėtė nuėjo su broliu prašyti, kad mums leistų ten gyventi. Ir įleido mus į tą trobelę, ir mes pas tą ūkininką dirbom. Jis mums davė ir valgyti, nes mes nieko neturėjome. Tada vėl kreipėsi pas vokiečius tėvelis, kad kuo nors sušelpų arba leistų namo. Bet mūsų neleido. Tik davė maisto korteles, kad galėtume maisto nusipirkti. Mes ten prabuvome penkis mėnesius. Ir tada jau bombardavo Šeštokų stotį. Primušė daug kareivių ir žmonių. Tėtė ėjo pažiūrėt. Daug jų gulėjo. Paskui juos visus ėmė, iškasė duobę ir visus laidojo. Niekas neskyrė, kokių jie tautybių buvo.

O mes jau traukėmės iš čia, važiom į savo namus. Bet dar kariavo, todėl pasiekti namų negalėjome. Ir prisiglaudėme pas tokį ūkininką vėlgį. Už kokių 5–6 kilometrų nuo Šeštokų. Geras ūkininkas buvo. Ten dirbome. Buvo rugsėjo mėnesis jau, bet dar javai buvo nenuimti ir buvo daug darbo. Ir mes dirbome. Už tai mums davė valgyti. Ten pabuvome gal kokią savaitę. Ir tada jau pradėjo šaudyti, dundėjo patrankos, granatos sprogo, o mes visi susijom į vieną tvartą, kad nuo tų šūvių apsisaugotume. Paskui atbėgo tokia giminaitė to ūkininko ir sako: „Ko jūs čia sėdite, visi žūsite! Darykite bunkerį.“ Jos plaukai per tris dienas nubalo iš baimės. Vyrų buvo daugiau mūsų, kaimynų, kitų žmonių, todėl jie greitai padarė bunkerį. Medžių buvo privežta. Iškasė duobę, padarė bunkerį, per vieną langą mes suėjome 17 žmonių. Buvo ir suaugusiųjų, ir vaikų. Ir baisiai meldėmės, kad tik gyvi liktume. Aš taip pat. Tuomet jau buvau priėjusi pirmąją komuniją. Labai meldėmės. O prakaitas bėgo kaip vanduo, aplink girdėjosi šūviai, lietus lijo. Ir išlikom gyvi.

Čia sėdėjom kokią parą laiko. Paskui jau išgirdom rusų balsą. Kai išėjom, buvo matyti ir sudegusių žmonių, ir gal užmuštų. Bet nežinojom, kur mums dabar dėtis? Rusai sakė: „Važiokit namo.“ Vėl su tuo arkliu vienu, tuo vežimėliu visi važiom. Ir mes jau nežiūrė-

jom tada. O tik greitai važiom. Parvažiom mes namo į savo ūkį. Buvo 1944 metų rugsėjis. Iš mūsų kaimo buvo 12 šeimų išėjusiųjų, o grįžome tiktai 7 šeimos jau. Kiti pasiliko Lietuvoj. Negrižo ir tie, kurie turėjo daug žemės. 30 hektarų. Paskui gal jie norėjo grįžti, bet jų jau niekas iš ten neišleido. Mūsų ūkyje gyveno atkeltas žmogus – lenkas ir mūsų neįleido į savo namus. Mes neturėjome kur dėtis. Tada prisiglaudėm pas kaimynus. O dar tėtės buvo giminė ir mus priėmė. Tai jie dirbo pas tą kaimyną tik už valgį. O mes trys seserys, tarp jų ir aš, išėjom tarnaut pas ūkininkus. O tėtė tą lenką, gyvenantį mūsų ūkyje, visaip gąsdino, kad įduos jį rusams, sakė: „Nei tau nebus gyvenimo, nei man“, ir jis, nepraėjus nė metams, išėjo. Mes ištarnavome po dvejus metus, o ką uždirbome, viską tėvams atidavėme. Bet mes neturėjom nei paršelio, nei karvutės ir gyvenom skurdžiai. Nieko nebuvo. Po karo nei šviesos nebuvo, žibalinėm lempom apsišviesdavom. O trobesiai buvo labai apnaukinti. Buvo likęs kaimynas ir, kai palikom gyvulius ir kitą turtą išvažiudami, tai jis mūs trobon ėjo, kad neatvežtų kitų žmonių.

Nebuvo name septyniems žmonėm kur gulti. Buvo toks svirnelis be lubų, be grindų. Buvo šalta jame, bet turėjom eit. Ir taip vargingai pragyvenom. Buvo gerų žmonių, nes nieko mes neturėjom, Vaikščiodavo tėtė, prašydavo žmonių. Davė kas kokių bulvių, grūdų. Reikėjo ubagauti. Ir kiti, kurie neišėjo į Lietuvą, prašinėjo, nes neturėjo ko valgyti. Iškart mes nieko neturėjom, nei bulvių, nei ko kito. Nieko. O kai mes dirbom pas ūkininkus, tai davė. Ir mėsos davė. Visi žmonės vargo, ne tik mes vargom. Visi blogai gyveno. Pamenu, sesuo dėl javų turėjo 14 dienų dirbti: ir bulves kasė, ir linus rovė. Kaimynai, susilaukę mergaitės, neturėjo pieno. Už bonkelę pieno reikėjo eit dirbt. Niekas jau negalėjo sušelp visų mūsų [...]

Kaimynas, pas kurį gyvenome, buvo lenkas, o jo žmona lietuvė. Bet jis kalbėjo lietuviškai. To kaimo, kuriame gyvenom, labai

mažai buvo likę gyventojų. Jauniausia sesuo, kai grįžom, buvo gal 5 metų ir, kai gyvenom laikinai pas kaimyną, o jie jau pasiturinčiai gyveno, verkė „mama, pieno duoki“, o mes nieko neturėjom. Kaimynai turėjo du vaikus – mergaitę ir berniuką. Berniukas buvo geresnis. Sesuo eidavo ir rinkdavo sūrį nuo žemės, kai valgyt norėdavo, o tas berniukas paduodavo jai jo, kai mama nematydavo. Vis tiek geri žmonės būdavo. Buvo stuba pastatyta ir tik vienas galas išbaigtas. O kitam gale jau mums leido gyventi. Vis tiek žmonės neblogi buvo.

Dabar kai pagalvoju, ką mes išgyvenom. Baisiai vargingai gyvenom. Nebuvo jokių mašinų, kūrėm spragilais, gironom grūdus malėm. Viską dirbom rankomis. Vieni pas kitus ėjom į talką. Atsimenu, kaip spragilais kūrėm, šokt nemokėjom, o jie sukosi, tai šokt mokėmės taip. Netrukus po karo dar duokles uždėjo: reikėjo nuo žemės dydžio mėsos duoti, javų. Jie mokėjo, bet pusę kainos.

Paskui jau nusipirkom savo trobelę, perstatėm į geresnę, ir buvo truputį geriau. [...] Aš likau be mokslo. Lietuvoj tuoj uždarė mokyklą,

nes karas buvo, parvažiavom į Šeštokus, ten 5 mėnesius pragyvenom, parvažiavom namo ir reikėjo eiti tarnauti, ir likau be mokslo.

Atsimenu, kaip Lietuvoj dirbom, ganėm gyvulius, paukščių buvo prileidę. Ir žaidėm su kaimynu. Atsimenu, kai rusas vokiečių vijo, sodas buvo toks didelis, prūdas, kiemelis gražus, kai vokiečių kariuomenė jau stovėjo, tai mes eidavom, mažos dar buvom, tai jie mums ir saldainių davė, mylėjo jie vaikus. O jau kai rusai atėjo, jie nieko neturėjo ir nieko nedavė.

Dabar kai pagalvoji, visi visko turi ir nežino, ko nori. Kai mes nieko neturėjom, visi buvom vienodi, džiaugėmės, ką turim. Niekas radijo neturėjo, kas nusipirko, tai jau buvo turtingas. Ir visi ėjo klausyti žinių. Niekas nieko nežinojo. Pasakodavo kaip pasakas. Jauni žaidimus žaisdavo, vis tiek turėjo ką veikti, ne mašinom juk važinėjosi. Kiek mes linų primynėm, kiek rugių rankom grėbėm. Klumpėm vaikščiojom apsiavę, nes nebuvo jokių batų. Basos eidavom į Seinus, o jei batus kokius turėjom, tai rankose nešėmės [...]

Mūsų tėtė sakė: „Niekur nėra geriau, kaip savo krašte ir savo ūkyje.“

Interviu su Algirdu Mačioniu 2011 m. spalio 28 d., Seinai

Gyvenome kaime Konstantynovka. Turėjome savo ūkį. Aš buvau vyriausias. Penkiolika vaikų buvom iš viso. Labai sunkus perėjimas buvo prie lenkų dar. Tėvo du broliai buvo savanoriais Lietuvos kariuomenėj, kai kariavo lenkai su lietuviais dėl Seinų. Vyriausias sūnus negalėjo pats stoti į savanorius, turėjo tėvas jį nuvesti ir užrašyti. Ir kitas brolis norėjo eiti, bet jis buvo per jaunas. Tai po poros metų pabėgo per sieną ir įstojo į savanorius Lietuvoj. Kai broliai buvo savanoriais Lietuvoj, tai čia buvo sunku. Policija buvo būstinėje Krasnave, tai visą laiką pro mus ėjo ir užeidinėjo. Tai ko paklausdavo, pasidairydavo, kaip čia atrodo. Persekiojo jie mus. O trečias tėvelio brolis, Vincas, mokė-

si Lietuvoje. Karštas lietuvis buvo, trispalvę turėjo pasislėpęs per visus tuos komunizmo metus. Kai jis mirė, tą vėliavą užklojom ant jo karste, nes didelė ta vėliava buvo.

Niekas neprivertė, kad va, o tave išveža. Sakoma, kad tie žmonės užsirašė, bet vokiečiai savo vis tiek būtų padarę. Jie geresnius ūkius užėmė. Galima sakyti, kad buvom ištremti. Buvo pavasaris, prieš Velykas. Labai sunki žiema tada buvo 1941 metais. Galadusio ežeru važiavom su rogėm į Galinius perėjimui. Aš buvau 12–13 metų. Tėvelis nuėjo su reikalais, o mane paliko su arkliais. Kai važiavo mašina rusų, jie surašinėjo, kas ką veža, tai arkliai kaip pasibaidė, krantas buvo nuo plento link ežero, tai kaip sukos jie ir nuo to kranto nuva-

žiavo. Nieko neatsitiko tokio, tik ruseliai tuoj šoko ant ežero pasigaut tuos arklius.

Išvažiavome į Lietuvą su vienu vežimu, buvo galima pasiimti porą arklių, vieną karvę ir savo turtą, drabužius, avį dar kokią. Daug nedavė pasiimti. Mūsų taip pat liko daug: karvė, kiaulių, veršių. Visko nepasiimsi su vienu vežimu. Mes ne tik savo vežimu važiavome, mano dėdė buvo atvažiuojęs padėti. Mama turėjo du ratelius verpimo. Vieną dėdė įdėjo į vežimą, o kitas liko stovėti. Sako, imsi ir šitą, o mama sako: „Ne, vieną turiu, man užteks, o šitas tegul lieka.“ Tokia Petronienė prišoko: „Tai aš pasiimsiu.“ O dėdė paėmė jį, kaip dėjo į žemę, pabiro viskas. Oj, buvo visaip. Mūsų iš viso išvažiavo septyni vaikai. Lietuvoje, Vilniaus krašte, dar vienas mano brolis gimė.

Iš pradžių mus nuvežė į Vilkaviškio rajoną, Pašilių kaimą. Vokiečio Fricus Roltė ūkį. Nuvažiuoję dar radom tą vokiečių. Jo šeimos nebuvo, tik jis vienas buvo. Arkliai geri, vežimas didelis buvo, su tokia būda padarytas, jis toks lėtas buvo žmogus, kai pamatė, kad mes ten nuvežė, kad mes ten įsikraustėm, jis gal tik porą dienų pabuvo su mumis, tada pasikinkė savo arklius ir išvažiavo. Išvažiavęs labai verkė. Kiekvienas žinojo, kad čia ne ant gero daroma. Nebuvo nei gyvulio kuo pašerti, nieko nebuvo. Tuščia buvo, nei grūdo, nei šiaudo nebuvo tame ūkyje. Nieko nebuvo. Gerai, kad valdžia rūpinosi. Davė sėklų, davė šieno, kol žolė užžels. Važiavo su kaimynu dviem vežimais to šieno parsivežti tėtis. Buvo ten ūkis 8 hektarų, o Lenkijoje palikom 16 hektarų, apsėjom tą ūkį.

Vokiečiams pasisekė Rusijoje, kad ten jie greitai užėmė, tada sugrąžino visus vokiečius iš Vokietijos atgal į savo ūkius. Pas mus būnant Lietuvoj tame ūkyje tas pats vokietis grįžo, irgi be šeimos grįžo, šeima jo grįžo, kai mes išėjom. Mes su juo kartu gyvenom ilgiau kaip mėnesį. Jis viską nusavino, ir gyvulius, ir drabužius, viską, ką mes turėjom, ir dvi karves. Vieną mes turėjom, kitą mums skyrė kaip didelei šeimai iš kito ūkio, kur vokiečiai

paliko. Mes taip jau buvom pradėję gyventi, susipažinom su kaimynais, labai geri kaimynai buvo – čia gyvenę lietuviai. Labai gražiai sugyvenom, bet kad neilgai taip tęsėsi [...]

Kai grįžo vokiečiai, mus perkėlė į Vilniaus kraštą, į Peteliškių kaimą prie pat Pilsudskio dvaro, į lenkų karininko ūkį. Gražus buvo ūkis, žemės 24 ha, mes ten tvarkėmės labai gerai, bet kai vokiečiams pradėjo nesisekti Rusijoje, tada ėjo lenkų partizanai daugiausiai pas lietuvius ir mušė juos. Vijo iš Vilniaus krašto. Kai atvykom, radom tris arklius ant vienos kojos, nes vienas senas buvo, kitas su paralyžiutas, o trečias sveikas. Pavasarį nuvažiavom, tai buvo nei vaga neužarta žiemai, aš apariau tą žemę, apsėjom, valdžia irgi davė sėklų, taip buvo galima gyventi tenais.

Tame Pilsudskio dvare dirbo moteris, ji vyro buvo netekus, pas to dvaro pirmininką kaip gospadinė, jos ir mama dar gyveno, senukė tokia jau buvo, tai jos perėjo abi gyventi į dvarą ir paliko tą namelį tuščią mums.

Lenkai daugiausiai eidavo pas tuos, katrų namuose apgyvendino lietuvių ir išvijo lenkus. Žinoma, jei kas ateis ir mane išvys iš šitos mano stubos, na tai kaip aš jausiuos. Tai taip ir tenai buvo. Tokie Kalinauskai buvo, juos įleido į lenkų ūkį, o kai sukilo partizanai, atėjo tie lenkai nakčia, apsupo ir taip mušė juos ir tas dukras, dvi turėjo jas. Žinoma, kiekvienas taip padarytų, jei į mano ūkį ateitų ir dar mane vytų.

Pas mus ir ateidinėdavo, tai kiaulių buvo, paršiukų buvo mažų, tai mes tai poniai sakom: „Pasiimkit, auginsit dvare mažų paršiukų“, tai ji pasiėmė du paršiukus, ir mes labai gražiai sugyvenom. Visą laiką mums neleido niekur eiti iš namų. Ta ponia taip sakydavo: „Niekur neikit, pas jus niekas neateis ir nelįs. Jūs gražiai tvarkot ūkį, tai ir likit čia.“ Ale kad visi bėgo iš Vilniaus krašto, naktimis išvažinėdavo žmonės, nes skriaudė lenkai lietuvius baisiai. Mes irgi iš Vilniaus krašto nusprendėm patys pasitraukti. Nors mūsų šeimai lenkai nepadarė jokios skriaudės.

dos. Tik nakčia kažkas išlupo duris ir karvę išvedė. Po šiai dienai nežinom, kas taip padarė. Mes tos karvės būtume net neėmę. Arklį tik paėmėm. Tą iš trijų sveiką arklį vokiečiai pasiėmė, suparalyžiuotas nustipo, o tuo senu arkliau parvažiuom.

Atvažiuom prie Šeštokų, Lazdijų rajoną, į savanorio tėvo brolio ūkį Kirsnelės kaime. Dėdės šeima buvo nemaža, jis tarnavo kariuomenėj, paskui įstojo į policiją. Ilgai ten neprigyvensi, tėvas važinėjo ir ieškojo kur vietos apsisistoti. Tai gavo Veisiejuose. Ten persikėlėm karo pabaigoje. Ten buvo tokia sena troba ir dabar dar stovi, prie tilto, baisiai mažai žemės buvo ten. Namas buvo didelis, dar viena šeima gyveno. Buvo sandėlys grūdų, o žiurkių buvo tiek, kad nakčia užmigti nebuvo galima. Man įkando du sykius į sprandą. Vaikai kai susirenka prie ežero, stoja visi prie jo, o kiti tai veja iš daržo tas žiurkes, šalia darželis buvo toks, ir muša jas, priploja eiles. O kai buvo tiltas, neplatus toks, tai tos žiurkės vandenin eidavo, ir nematyt, kur išlenda, po vandeniui eina. O kitoj pusėj buvo malūnas, tai ten buvo baisus dalykas dėl tų žiurkių visimo.

Tenais tėtė apsėjo lauką, o aš su vyriausia sesere likom pas tą dėdę. Mums ten labai patiko. Aš nuėjau į Šeštokus, į traukinį, turėjau pinigų šiek tiek ir nuvažiuavau į Marijampolę. Iš Marijampolės pėsčias nuėjau į Vilkaviškį, kur gyvenom, pas kaimyną. Man gerai buvo. Buvau truputį per jaunas, kvailas, man reikėjo pasilikti ir užimti tą ūkį, kai vokiečiai išėjo. Dar gal būtų tas vokiečiai palikęs ką nors. Nes viską, kas buvo mūsų palikta, vokiečiai išsivežė į Vokietiją. Bet atvažiavo tėvas, verkė, kad padėčiau jam, na, rodos, turi tų vaikų kitų, jaunesnių už mane, džiau kis. Iš pradžių, kai išvažinėjo, vokiečiai viską paėmė, paskui viską mūsų paėmė. Mes likom be nieko. Tai gerai, kad iš Vilniaus krašto tą seną arkliauką parsivarėm. Veisiejuose tame ūkyje nieko nebuvo, tuščia buvo. Paskui padarė sandėlį, senus skudurus supirkinėjo, tai padėdavau tenais. Nemokėjo pinigais, ale taškus tokius

davė, nusipirkt buvo galima kažką po to. Pamenu, kostiumėlį nusipirkau.

Paskui, kai jau frontas artėjo, Veisiejuose buvo nepatogus gyvenimas. Aplinkui ežerai, tilto nesusprogdino, jis liko. Pas dėdę daug daiktų buvo mūsų likę, o Veisiejuose žinojom, kad laikinai gyvenam, tai grįžom atgal pas dėdę prie Šeštokų. Ten prabuvom, kol frontasėjo. Nebuvo taip baisu. Vieną naktį turėjom bunkerį išsikasę. Tai tam bunkery sėdėjome. Buvo klėtis tokia pastatyta dėdės. Lietuva tam dėdei namus pastatė, kai jis į kariuomenę išėjo. Ta klėtis iš plytų buvo. Mūsų šeima, dar tokia ruskutė buvo, mergaitė, nežinau, kaip ji ten pas tą dėdę buvo likusi, tai visos šeimos ten buvom. Tam bunkery buvom vieną naktį. Aš tai negirdėjau – miegojau visą laiką. Bet kai duos kur ta bomba, tai byra žemė mums, ale nebuvo taip baisu. Po to jau pradėjom trauktis į savo kraštą.

Tada, kai atėjo rusai, kartu su jais ir mes jau traukėmės arčiau Rubežio – sienos prie Galadusio ežero. Kai viskas šiek tiek susitvarkė, parvažiuom čionai mes. Buvo likęs tik grynas kalnelis toje vietoje, kur buvo mūsų namai. Koks gyvenimas buvo. O dabar namai buvo sugriauti, išvežti į Krasnavo valsčių ir sukūrenti. Tai gerai, kad daug kas viename kaime negrižo. Tokių Zinevičių liko apleistas namas, nes tą Zinevičių vokiečiai paėmė, nežinia, už ką išsivežė, ir šiandien nežinia, kur jisai. Tai du namai buvo tušti. Tai vieną stubą užėmėm kartu su dėde, paskui mes perėjom į tą Zinevičių stubą, o dėdė liko anoj gyventi.

Parsivežėm į Lenkiją tą arkliauką ir porą skrynių su kokiais tai drabužiais. Tame naujame ūkyje nieko nebuvo. Atgavom savo žemę iš Radziūčių kaimo, ten turėjom 6 hektarus, ir vienas žmogus buvo apsėjęs tuos laukus. Tai kai mes grįžom, dar padėjom jam nukirst tuos javus, tai jis padalijo pusiau juos. Labai geras buvo žmogus, kad taip padarė. Tai tas pagelbėjo mums. Sesuo liko Lietuvoj pas tą dėdę, kai ji grįžo, tai jau buvo siena pastatyta rusų. Jai už darbą davė dėdė karvę. O sieną

buvo labai sunku pereit. Bet ji turėjo tą karvę su šniūru pasirišusi, tai eina po *biški*, ta karvė ėda, ir ruseliai nesuprato, kad ji nori pereit sieną. Taip ji tą karvę pervedė per sieną. Ir parsivedė ji tą karvę pas mus. Gerai buvo, kadangi buvo mažų vaikų, o karvės neturėjom, be pieno buvom likę.

Tada nebuvo ką daryt, reikėjo vaikus išvartyt tarnaut pas ūkininkus. Na ir taip buvo. Aš išėjau vadinamam „tridieniui“ pas ūkininką Dapkevičių Žagaruose. Jis buvo ištremtas su šeima į Vokietiją dar aršiau kaip mes ir su vargu jam pavyko susigrąžint savą ūkį po kelerių metų. Tris dienas per savaitę pas jį dirbau, tris namie reikėjo padėti. Stengėmės kokią trobą pasistatyti. Gerai, kad turėjom savo miško. Darbas buvo sunkus. Medžius pjovėm. Sesuo Ona trejus metus tarnavo. Kita sesuo irgi išėjo – ganė per visą vasarą. Aš dirbau, bet sau nepasiėmiau nei skatiko, nei grašio. Viską atidaviau mūsų šeimai. Atvežė grūdų ar ko – šeimą reikia išlaikyt. Taip vat pergyvenom tą laiką, šiaip taip išsistatėm tuos namus. Ir 1949 metais pašaukė į armiją mane Lenkijoj. Trejus metus tarnavau kariuomenėj. Mano visa bernystė nuėjo kariuomenėj. Nebuvo blogai man ten. Kad

tada būtų ėmę, bet su dabartiniu protu, nes daug klaidų daryta gyvenime. Kai grįžau iš kariuomenės, 24 metų, jau reikėjo žmonos ieškot. Su kaimyne apsiženijau. Išgyvenom 53 metus. Žmona prieš metus iškeliavo anapilin.

Aš myliu dainas, ansambliuose dainavau, bažnytiniame chore giedojau. Mes kovojom už bažnyčios teises čia, Seinuose. Aš nuo pirmos dienos dėl lietuviškų mišių atgavimo ėjau kovoti. Laidotuvėse giedojau. Šimtus rožančių turiu dar. Kai buvau mažas, iš vaikystės ir jaunystės, aš viską gerai prisimenu, o dabar ką kur padedu – pamirštu.

Tėvas nieko negalvojo dėl vaikų. Bet buvo religingas, kiek jų gimė, tiek ir augino visus vaikelius. Sakydavo: „Dievas davė burnas, duos ir kuo maitint...“ Pagalvot reikia gerai, šitokiam varge gyveno, šitai sunku buvo, ale kas metai vaikas. Kur buvo protas žmonių? Tai dvylika mūsų užaugo, tai kad nors vienas būtų mokytas. Niekas, tik pradinę mokyklą visi esam baigę. Vidurinės niekas neturi. Niekas negalvojo, kad vaiką reik mokyti, kad jis ateitį kokią turėtų. Nieko, tik tarnaut, ganyt išvarė. Tai kur protas, kur protas žmonių buvo?! [...]

Sakoma, kad duona ne marti. Duoną suvalgysi ir nebeliks.

Interviu su Kostu Kliučinsku 2011 m. spalio 28 d., Punskas

Mūsų šeima nuo seno gyveno Šaltėnuose. Buvome 6 vaikai, jauniausias brolis nė metų neturėjo. Buvo pasakyta, kad arba važiuosite į Vokietiją darbų dirbti, arba į Lietuvą. Tėvai pasirinko Lietuvą. Buvo 1941 metai. Mus nuvežė į Utenos apskritį, Aluntos valsčių ir apgyvendino Klabinių dvare. Mes buvom nepasiturintys, turėjom vieną karvę, kurią ir pasiėmėm, paklotus, drabužius. Seniūnas davė vežimą, įsakė ūkininkui atvažiuoti, ir jis mus vežė. Atsimenu, tą žiemą buvo labai daug sniego, dideli šalčiai, kelius atkasinėjo. Iš Cypliškių jau mus vežė su mašina – sunkevežimiu. Jame buvo ir dau-

giau žmonių. Vežė į Lazdijus. Iš ten arkliais į Alytų, o iš jų kaip vežė į Uteną, nebepamenu, bet tikriausiai mašinom taip pat. Iš Utenos į tą dvarą atvežė arklių traukiamom rogėm. Palydovas buvo skirtas toms rogėms.

Pamenu, kelionėje buvau labai menkai apsirengęs. Ir būnant Alytų toks žydas davė man apsiauti kojines šiltesnes bei kailinius, kad nesušalčiau. Man buvo keturiolika metų.

Dvaras buvo vokiečio. Jame buvo apgyvendintos 4 šeimos. Gavome po 8 hektarus žemės. Buvo likęs arklys, kiaulė, javų ir tuo buvo galima pasinaudoti. Kadangi mes patys nieko neturėjom, nebuvo ko valgyti, tai

ir naudojomės. Gyvenome tame dvare, iki kol vokiečiai užėjo. Tada turėjom išeiti arba likti kaip darbininkai. Galėjom pasirinkti. Viena iš tų keturių šeimų liko. Karves ganė. O trys šeimos, ir mes tarp jų, susikraustėm į vežimus ir važiavom į Šakių apskritį. Pasiėmėm tik maisto, gyvulių nedavė, nes buvo jo. Dar padėjojo mums už darbą. Naumiesty, Būblelių apskrity, buvo tuščias vokiečio ūkis. Jį mums ir paskyrė. Jame nieko nebuvo likę. Buvo tuščia. Viską buvo pasiėmęs vokietis. Per vasarą mes dirbom žemę, turėjom arklį, vežimą ir dirbom. Po metų vokietis grįžo. Kai grįžo tas vokietis, tada valdžia mus vežė į Alytaus apskritį. Ten buvo daugiau mūsų, atkeltųjų iš Lenkijos. Nieko nepasiėmėm tada, ir arklį, ir vežimą nusavino. Pasiėmėm tik šiek tiek maisto. Vežė ūkininkas, kurį seniūnas pasamdė.

Buvom atvežti į Seirijų valsčių, vieno vokiečio ūkį. Ten tuo metu gyveno rusas iš Lenkijos. Bet jį išvarė ir mes ten gyvenom iki rusų užėjimo. Ten buvo likę kai kurie ūkio padargai, arklys, karvė.

Kai užėjo rusai, tas ūkio savininkas rusas grįžo, ir mus vėl iškėlė. Šįkart į Metelius. Iš to ūkio nieko nepasiėmėm. Buvom apgyvendinti žydo troboj su dar viena šeima. Žydu tuo metu jau nebebuvo. Ten gyvendami ga-

vom arklį. Neilgai išbuvom tame ūkyje, iki 1947 metų vasaros. Ir žemės nedirbome. Tėtė darėsi dokumentus grįžti atgal į Lenkiją. Mes, vaikai, ubagavom. Vaikščiojom pas žmones, prašėm maisto, žmonės duodavo ir mėsos, ir bulvių, ir duonos. Nebuvo, kad žmonės neduotų. Bet mes ėjom į mokyklą, ir kai klasėj susitikdavom draugus, buvo didelė sarmata. Sarmata buvo baisesnė už viską. Bet nebuvo ko valgyti. Tėvai dirbo pas ūkininkus. Tėtis susitvarkė grįžimo į Lenkiją popierius, tačiau Meteliuose mirė. Tuomet vietiniai gyventojai pasakė, kad lenkas užteršė kapines. Tačiau šiaip gerai sutarėm su žmonėm. Po jo mirties mus kaimynai atvežė į Paberžę prie sienos. Tada perėmė mus lenkai. Kareiviai atvežė į Seinus, į kareivines. Maitino mus dvi dienas. Mūsų buvo iš viso 12 šeimų keliaujančių. Kas turėjo arklius, namo važiavo, kitus kareiviai vežė. Mūsų pasiimti atvažiavo pusbrolis ir nuvežė į Punkską. Apgyvendino. Atsivežėm tik paklotus. Mūsų trobos buvo sudegusios, tik vėliau kaimynystėj atsirado tuščia troba, kurioje ir apsigyvenom. Vėl neturėjome nieko. Paaugę išėjom tarnauti pas ūkininkus: trys seserys ir du broliai. Liko jauniausias, 4 metų brolis. Uždarbį davėm mamai, kad maisto nusipirktų, drabužių. Aš tarnavau pas ūkininkus 7 metus.

Nuorodos

1. Surgailis G. Lietuvių prievartinis iškeldinimas iš Klaipėdos krašto ir Suvalkijos – 1941 metų genocido aktas, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės: konferencijos, vykusios 1997 m. rugpjūčio 22–23 d. Marijampolėje, medžiaga*. Sud. B. Kižienė, J. Saudargienė, Vilnius: Nacionalinių tyrimų centro leidykla, 1998, p. 34.
2. Kižienė B. Prievarta perkeltųjų iš Suvalkų krašto 1941 m. į Lietuvą asmenų problemos, *ten pat*, p. 87.
3. Lauros Liutkutės interviu su Vytautu S. 2011 09 21, Marijampolė.
4. L. Liutkutės interviu su B. Žiemiene 2011 09 13, Marijampolė.
5. L. Liutkutės interviu su Vytautu S. 2011 09 21, Marijampolė.
6. L. Liutkutės interviu su B. Žiemiene 2011 09 13, Marijampolė.
7. L. Liutkutės interviu su Vytautu S. 2011 09 21, Marijampolė.
8. Surgailis G. Lietuvių prievartinis iškeldinimas iš Klaipėdos krašto ir Suvalkijos – 1941 metų genocido aktas, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 37.
9. Kižienė B. Prievarta perkeltųjų iš Suvalkų krašto 1941 m. į Lietuvą asmenų problemos,

- ten pat*, 89; Sargailis G. Lietuvių prievartinis išskeldinimas iš Klaipėdos krašto ir Suvalkijos – 1941 metų genocido aktas, *ten pat*, p. 39; Kairiūkštytė N. Lietuvių bei kitataučių apgyvendinimas Lietuvos SSR, vykdant 1941 01 10 SSRS ir Vokietijos susitarimą, *ten pat*, p. 56.
10. L. Liutkutės interviu su J. Svetlauskiene 2011 10 21, Seinai.
  11. L. Liutkutės interviu su K. Kliučinsku 2011 10 21, Punksas.
  12. Burauskaitė-Vaznelienė O. Suvalkų krašto lietuvių trėmimas pagal TSRS ir Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. susitarimą, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 187.
  13. Kižienė B. Prievarta perkeltųjų iš Suvalkų krašto 1941 m. į Lietuvą asmenų problemos, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 89.
  14. L. Liutkutės interviu su Vytautu S. 2011 09 21, Marijampolė.
  15. Burauskaitė-Vaznelienė O. Suvalkų krašto lietuvių trėmimas pagal TSRS ir Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. susitarimą, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 188.
  16. L. Liutkutės interviu su Vytautu S. 2011 09 21, Marijampolė.
  17. Burauskaitė O. *Suvalkų krašto lietuvių trėmimas pagal SSRS–Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, Punksas: Aušra, 1997, p. 62.
  18. L. Liutkutės interviu su Vytautu S. 2011 09 21, Marijampolė.
  19. Kižienė B. Prievarta perkeltųjų iš Suvalkų krašto 1941 m. į Lietuvą asmenų problemos, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 89.
  20. Burauskaitė-Vaznelienė O. Suvalkų krašto lietuvių trėmimas pagal TSRS ir Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. susitarimą, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 188.
  21. *Ten pat*, p. 188–189.
  22. Kižienė B. Prievarta perkeltųjų iš Suvalkų krašto 1941 m. į Lietuvą asmenų problemos, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 89.
  23. *Ten pat*, p. 89.
  24. L. Liutkutės interviu su B. Žiemiene 2011 09 13, Marijampolė.
  25. Burauskaitė O. *Suvalkų krašto lietuvių trėmimas pagal SSRS–Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, p. 68.
  26. L. Liutkutės interviu su B. Žiemiene 2011 09 13, Marijampolė.
  27. L. Liutkutės interviu su B. Žiemiene 2011 09 13, Marijampolė.
  28. Kižienė B. Prievarta perkeltųjų iš Suvalkų krašto 1941 m. į Lietuvą asmenų problemos, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 89.
  29. Burauskaitė O. *Suvalkų krašto lietuvių trėmimas pagal SSRS–Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, p. 69–70.
  30. L. Liutkutės interviu su J. Svetlauskiene 2011 10 21, Seinai.
  31. *Ten pat*.
  32. L. Liutkutės interviu su Vytautu S. 2011 09 21, Marijampolė.
  33. L. Liutkutės interviu su J. Svetlauskiene 2011 10 21, Seinai.
  34. Kižienė B. Prievarta perkeltųjų iš Suvalkų krašto 1941 m. į Lietuvą asmenų problemos, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 90.
  35. Burauskaitė-Vaznelienė O. Suvalkų krašto lietuvių trėmimas pagal TSRS ir Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. susitarimą, *Molotovo–Ribentropo pakto pasekmės*, p. 189.
  36. L. Liutkutės interviu su B. Žiemiene 2011 09 13, Marijampolė.
  37. L. Liutkutės interviu su J. Svetlauskiene 2011 10 21, Seinai.
  38. *Ten pat*.
  39. *Ten pat*.
  40. *Ten pat*.
  41. L. Liutkutės interviu su J. Svetlauskiene 2011 10 21, Seinai.
  42. Gerbdama respondento valią publikacijos autorė neskelbia jo pavardės.
  43. Pakutkienė E. Iš Izabelės Brazinskienės prisiminimų, *Aušra*, 2010, bal. 16–30, nr. 8. Internetinė prieiga: <http://ausra.pl/2010/1008/index.html>. Pastaba. Eugenijos Pakutkienės kalbinta Izabelė Brazinskienė yra L. Liutkutės šnekintos Adelės Jakubauskienės mama.